

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ФАКУЛЬТЕТИ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
қайта тайёрлаш ва малака ошириш
йўналиши

“ЮРИСПРУДЕНЦИЯДА
ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ”
модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент - 2016

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2016 йил «__» _____даги ____-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Ўқувчилар: Тошкент давлат юридик университети Ҳуқуқий информатика ва тизимли таҳлил асослари кафедраси доценти А.Каримов;
Тошкент давлат юридик университети Ҳуқуқий информатика ва тизимли таҳлил асослари кафедраси ўқитувчиси Э.Маннопова;
Тошкент давлат юридик университети Ҳуқуқий информатика ва тизимли таҳлил асослари кафедраси мудири в.б. С.Ражаббоев.

Тақризчи: Тошкент шаҳридаги Сингапур менежментни ривожлантириш институти ўқитувчиси Карлос Алберто Мартинез Ферреро.

Ўқув-услугий мажмуа Тошкент давлат юридик университети кенгашининг 2016 йил _____даги ____-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	Ишчи дастур	4
II.	Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари	12
III.	Назарий материаллар	19
IV.	Амалий машғулот материаллари	55
V.	Кейслар банки	66
VI.	Мустақил таълим мавзулари	75
VII.	Глоссарий	76
VIII.	Адабиётлар рўйхати	79

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Таҳлил, интеллектуал фаолиятнинг юқори босқичи ҳисобланиб, ходиса, жараён, рақам ва далилларни алоқадорлик даражасини белгилаб беришда намоён бўлади. Таҳлил, фаолият шакли сифатида ривожланиб, бугунги кунда таҳлилнинг тури ва таҳлилнинг методлари вужудга келди. Негаки, ҳар қандай муаммони ечимини белгилашда, вужудга келган вазиятларни конструктив кечишини таъминлаш учун таҳлил амалий аҳамият касб этади.

Таҳлилни амалга ошириш учун таҳлил методлари танланиб, бунда қиёсий таҳлил, статистик маълумотларни ўрганиш, алоҳида вазиятларни шарҳлаш, моделлаштириш, прогонз кабиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Таҳлил, нафақат бошқарувни амалга оширишда, балки ижтимоий ҳаётни турли даврида ҳар бир инсон томонидан амалга оширилади. Аммо, юридик фаолиятда таҳлил илмий, илмий-касбий мазмун касб этиб, юридик жараённи самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

Мамлакатимизда дастурий ислохотларни сифат босқичи таъминланаётган бир даврда, мутахассисларни, шу жумладан профессор-ўқитувчиларни таҳлилни амалга оширишнинг замонавий технологиялари билан таништириш амалий мазмун касб этади. Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов “Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир” номли китобида “Биз жаҳондаги тараккий этган мамлакатларнинг ривожланиш йўлларини диққат билан ўрганиб бормоқдамиз”¹ деб, таракқиётни таъминлаш йўлида табиий тарзда юзага келадиган муаммоларни ўрганиб, мақбул усулларни танлашимизни кўрсатиб ўтганлар. Бу йўсинда, таҳлил ва унинг барча турлари алоҳида ўрин тутди.

Тизимли таҳлил, таҳлил турини нисбатан янги ва самарали усуллари билан ҳисобланиб, ўзининг методологиясига эгадир. Бунда, ҳар қандай масала (муаммо) яхлит тарзда (тизим шаклида) танланиб (идрок этиб), барча хоссалари билан алоқадорлик даражаси аниқланади. Бу амал жуда мураккаб, алоҳида тайёргарликка эга бўлиш билан бирга тизим назарияси, тизимларнинг структураси, тизимости алоқадорлик қонуниятини ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишни тақозо этади.

Тизимли таҳлил этиш учун ҳар қандай объект танланиши мумкин. Бунда ижтимоий, иқтисодий, маданий институтларни яхлит тарзда автоном танлаш

¹ Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. – Т.: Ўзбекистон, 2007. 98-99 бет.

мумкин. Лекин, уларни мақсади, амал қилиш қонуниятларини инобатга олиш лозим бўлади. Тизимли таҳлил асосида бир бир кўринишга эга бўлган манба тайёрланади. У, маъруза, тезис, ҳисобот, тавсиянома бўлиши мумкин. Агарда, танланган мавзу кенг бўлса, бу ҳолда мақола, рисола ва монография тайёрлаш мумкин. Лекин, бошқарувда, шу жумладан юридик фаолиятда қарор қабул қилиш учун ҳам тизимли таҳлил амалий мазмун касб этади.

Тизимлар турли белгилари асосида техник, иқтисодий, маданий, казуал, мураккаб, гипермураккаб каби турларга ажратилиши мумкин. Юридик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга оширишда биринчи навбатда юридик ёки илмий муаммо тўғри танланиши лозим. Иккинчи навбатда, таҳлил методлари ўринли (мақсадли) танланиши лозим, иложи борижа ўлчов бирлигига эга бўлган методлардан фойдаланиш лозим. Сўнгра жамланган маълумотларни алоқадорлиги ва дахлдорлиги бўйича гуруҳларга ажратиб, тизим фаолиятига салбий таъсир кўрсатадиган омилни (бунда, тизим ости ҳам намоён бўлиши мумкин) белгилаб, уни фаолиятмандлигини таъминлаш лозим бўлади. Шу сабабли, тингловчиларга тизимли таҳлил асослари ҳақида вазиятли машқларни бажариш, юридик вазиятларни моделлаштириш, юридик ҳолатларнинг кечишини прогнозини амалга ошириш орқали маълумот бериш нафақат юридик фаолиятни, балки юридик тизимни такомиллашуви учун хизмат қилади.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

Модулнинг мақсад:

- тингловчиларга тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари, уни амалга оширишда қўлланиладиган услублар ҳақида аниқ тасаввурларни шакллантириш;

- тингловчиларга тизим ва унинг турлари, тизимли таҳлилнинг мақсади ва тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган методлар ҳақида аниқ маълумот бериш;

- тингловчиларга тизимли таҳлилни жамиятни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий оҳаларида қўллаш тартиби ва олинадиган натижалардан таълим-тарбия жараёнида қўллаш йўлларни кўрсатиш;

Модулнинг вазифалари:

- тизимли таҳлил натижаларида илмий, юридик ҳамда бошқарув фаолиятларида қўллашни мақбул жиҳатларини аниқ мисоллар воситасида очиқ бериш;

- юридик муаммони вужудга келиши, кечиши ва уни бартараф этишда тизимли таҳлилнинг аҳамияти, қарор қабул қилишда манфаатларни инобатга олиниши ҳақида маълумот бериш;

- тизимли таҳлил моделлари билан таништириб, юридик фаолиятда уларни қўллаш учун техникасини ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Юриспруденцияда тизимли таҳлил” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- тизимларнинг классификациялари ҳақида билимлар;
- тизимли таҳлилни амалга ошириш босқичлари;
- юридик таълим ва юридик амалиётнинг тизимли тусга эга бўлган масалаларини ечишда тизимли таҳлил усуллари ҳақида **билимларга** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- ҳуқуқ соҳасининг муайян йўналиши бўйича вужудга келадиган муаммоли вазиятларни аниқлай олиш;
- муаммони ечишда асосий мақсадни ажрата олиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- муаммони аниқлаш пайтида тизимли таҳлил босқичларидан босқичма-босқич фойдалана олиш;
- ҳуқуқий соҳага оид масалаларни тизимли таҳлил қила олиш;
- оптимал қарор қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш, шунингдек, уларда юридик фаолиятнинг тегишли соҳаларини бошқариш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- ўқув жараёнида таълим беришнинг модулли тизимини қўллаган ҳолда талабаларда тизимли мушоҳада юритиш;
- вазиятни баҳолай билиш;
- тизимли таҳлилни амалга ошириш учун, тадқиқот стратегисини тўғри танлаш ва методларни аниқлаш;
- тизимли таҳлил методларини амалий қўллаш олиш ва олинган натижаларни таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этиш;
- касбий фаолиятда тизимли таҳлил этган ҳолда қарор қабул қилиш;
- таҳлил натижалари асосида манба тайёрлаш ва уни манзилга юбориш;
- олий таълим тизими учун ахборотларни таҳлилини амалга ошириб, манба тайёрлаш;
- ўқув жараёнини такомиллаштириш мақсадида юридик жараённи таҳлил этиш;

- тизимли таҳлил натижаларига қўйиладиган талаблардан хабардор бўлиб, уни амалиётда қўллай билиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Юриспруденцияда тизимли таҳлил” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилсада, бунда вазиятли машқлар, слайдларни кўрстатиш, алоҳида педагогик вазиятларни шахлаш кабилардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентация ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс ва тест сўровлари, ақлий ҳужум, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

«Юриспруденцияда тизимли таҳлил» модули ўқув режадаги “Жиноий-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Давлат-ҳуқуқий ва халқаро-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Юриспруденцияда ёзма нутқ кўникмалари” модуллар билан узвий боғлиқ бўлиб, педагогик фаолиятни самарали кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Тингловчилар модул доирасида узатиладиган маълумотларни таълим-тарбия жараёнини тизимли таҳлилинини амалга ошириб, мақбул қарор қабул қилишга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкларининг соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкларининг		Мустақил таълим	
			Жами	жумладан		
				Назарий		Амалий машғулот

1.	Тизимли таҳлил асослари: асосий тушунчалар, тизимли таҳлил босқичлари, юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти	4	4	2	2	
2.	Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий ва эмпирик методлар	2	2	2		
3.	Юридик соҳадаги тизимларни ўрганишда тизимли ёндашув	2	2		2	
4.	Юридик таълим сифатига таъсир этувчи омилларнинг тизимли таҳлили.	2	2		2	
5.	ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлили.	2	2		2	
6.	Юридик соҳада мавжуд тизимли тусга эга ва бартараф этилиши долзарб бўлган муаммонинг тизимли таҳлили	2				2
	Жами:	14	12	4	8	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Юриспруденцияда тизимли таҳлилнинг ўрни ва аҳамияти

Модулнинг мақсади ва вазифалари. Тизимли таҳлил асослари: асосий тушунчалар, тизим, қисм тизим, мураккаб тизим, ижтимоий тизим, абстракт тизим, тизимли ёндашув, тизим ҳолати, тизимли муаммо, тизимли ечим, тизимли таҳлил.

Тизимли таҳлил босқичлари: турли мактаблардаги ёндашувлар ва талқинлар.

Тизим тушунчаси ва унинг турлари. Тизимли таҳлил услуби ва методологияси. Тизим ости элементларни алоқадорлик даражасини белгилаш. Тизимли таҳлилни амалга ошириш шартлари. Тизимли таҳлилда муаммони белгилаш ва моҳиятини очиш. Ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий тизимлар. Тизимлар классификацияси.

Тизимли таҳлилнинг юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти.

2-мавзу: Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий ва эмпирик методлар

Тизимли таҳлилнинг интегратив функцияси. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий методлар: анализ, синтез, дедукция, индукция, декомпозиция, Дельфи методи, SWOT-таҳлил. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи эмпирик методлар. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи замонавий усул ва воситалар.

3-мавзу: Юридик соҳадаги тизимларни ўрганишда ёндашувлар

Юридик соҳадаги тизимлар, уларнинг тузилмаси ва таркиби. Юридик тизим ижтимоий тизимнинг тизимостиси. Юридик тизимнинг бошқа тизимлар билан, хусусан, экологик, иқтисодий ва сиёсий тизимлар билан алоқадорлиги. Тизимли ва комплекс ёндашувларнинг ўхшаш ва фарқлари. Юридик соҳада мавжуд муайян тизим масалаларига нисбатан тизимли ёндашув.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Тизимли таҳлил асослари: асосий тушунчалар, тизимли таҳлил босқичлари, юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти

Тингловчилар тизимли таҳлил босқичларини ўзлари дарс бераётган фан профилига мос муайян тизим ёки юридик соҳадаги бошқа тизим мисолида, амалий муҳокама тарзида, биргаликда кўриб чиқадилар. Кўрилаётган тизим декомпозицияси шу тизимга хос муаммога нисбатан ўрганилади. Мазкур машғулотнинг мақсади тингловчиларнинг тизимли мушоҳада юритишларини мустақамлаш, эътиборларини фаолият соҳаларида ва атрофда мавжуд тизимли тусга эга муаммоларга қаратиш, шунингдек, муаммоли вазиятлар юзага келган тақдирда уларни бартараф этишга оптимал ёндашиш усулларини танлай олишга оид малакаларни шакллантиришдан иборат.

2-амалий машғулот:

Юридик таълим сифатига таъсир этувчи омилларнинг тизимли таҳлили

Мазкур машғулотда тингловчилар олий (юридик) таълим сифатига, хусусан ўқитиш сифатига ва ўзлаштириш сифатига таъсир этувчи омилларнинг тизимли таҳлили, ОТМ талабалари ўртасидаги ўқишга бўлган мативация жараёнининг тизимли таҳлили каби масалалар билан шуғилланадилар.

Натижада жамоавий тарзда олий таълим тизими вакиллари тизимга хос долзарб масалаларга эътибори қаратилади. Шунингдек, дарс бериш сифатини таъминлаш масаласи ҳамда таълим тизими “маҳсулотлари” буюртмачиларининг талабларини сифатли ижро этиш масаласининг долзарблиги ҳеч қачон кун тартибидан тушмаслигига урғу бериш машғулотнинг бош мақсади ҳисобланади.

3-амалий машғулот:

ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлили

ОТМ фаолияти йўналишлари бўйича йиллик режаларнинг, биринчи навбатда ўқув жараёнини тўғри ва самарали ташкил этиш нуқтаи назаридан тузилишида комплекс ва тизимли ёндашув: (Олий таълимнинг бош мақсадини амалга оширишга йўналтирилганлиги нуқтаи назаридан) ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлилини амалга ошириш ва муҳокама этиш, ОТМ раҳбар ва педагог ходимлари эътиборини оператив даражадаги ишларни ташкил этишда комплекс ёндашув лозимлигига қаратиш машғулотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

4-амалий машғулот:

Юридик соҳада мавжуд тизимли тусга эга ва бартараф этилиши долзарб бўлган муаммонинг тизимли таҳлили

Юридик соҳа йўналишларида омалга ошириладиган ишларнинг режаларини тузиш, ушбу ишларнинг муддатлари, амалга ошириш вақтларини тўғри белгилаш, график тасвирини яратиш ва у асосда таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Ўрганилаётган муаммода иштирок этувчи элементларда амалга ошириладиган ишларнинг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлилини амалга ошириш ва муҳокама этиш, бажарувчиларнинг эътиборини оператив даражадаги ишларни ташкил этишда комплекс ёндашув лозимлигига қаратиш машғулотнинг асосий мақсади ҳисобланади. Юридик соҳа фаолиятида тизимли таҳлил этган ҳолда қарор қабул қилиш ҳамда таҳлил натижалари асосида манба тайёрлаш ва уни манзилга юбориш малака ва кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Ўқитиш шакллари

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (таклиф қилинган шартларга асосан ҳаракат қилиш, биргаликда ишлаш, эшитиш ва мантиқий хулоса қилиш қобилиятини шакллантиради);

- кичик маърузалар ва суҳбатлар (диққатни жамлаш ва ахборотни қабул қилиш қобилиятини шакллантиради);

- баҳс-мунозара (аргумент ва далиллар келтириш қобилиятини шакллантиради);

Баҳолаш мезони

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1	Мантиқий саволлар	2,5	1 балл
2	Казус (кейс таҳлили)		1,5 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“КЕЙС-СТАДИ” МЕТОДИ

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс-стади” методини амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектиларини ёритиш

“АССЕСМЕНТ” МЕТОДИ

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

ТЕСТ

❖ *Тизимли таҳлил предмети?*

- А. юридик шахс
- Б. тизимли масала
- В. жараён

Қиёсий таҳлил

❖ *Комплекс ва тизимли ёндашувларга хос жиҳатларни таққосланг ?*

Тушунча таҳлили

❖ *Кузатиш ва Аналогия (қиёслаш) усулларини шарҳланг*

Амалий кўникма

❖ *Биритувчиларни иш билан таъминлаш тизимига хом муаммоли вазиятларни баён этинг.*

“ТУШУНЧАЛАР ТАҲЛИЛИ” МЕТОДИ

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

<i>Тушунчалар</i>	<i>Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?</i>	<i>Қўшимча маълумот</i>
эмпирик методлар (<i>empirical methods</i>)	ечимнинг мақсадга мувофиқлигини эмпирик маълумотлар ёрдамида текширади.	.
анализ (<i>analysis</i>)	мураккаб масалани яхшироқ тушуниш учун уни кичик қисимларга ажратиш	
дедукция (<i>deduction</i>)	умумий хулосадан хусусий хулосалар олиш	
индукция (<i>induction</i>)	хусусий хулосалардан умумий хулоса олиш	
Дельфи методи (<i>Delphi method</i>)	икки ёки ундан ортиқ экспертларнинг муаммони ечиш ҳақидаги фикрларининг ўратачаси	
SWOT-таҳлил (<i>SWOT-analysis</i>)	тизимни таҳлил қилиш шаклига асосан тўрт босқичда, яъни кучли (<i>strengths</i>), кучсиз (<i>weaknesses</i>) томонлари ҳамда унинг имкониятлари (<i>opportunities</i>) ва тўсиқлари (<i>threats</i>) кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш	

“ИНСЕРТ” МЕТОДИ

Методнинг мақсади: Мазкур метод ўқувчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки такдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки такдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“√” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

“ХУЛОСАЛАШ” (РЕЗЮМЕ, ВЕЕР) МЕТОДИ

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар

машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

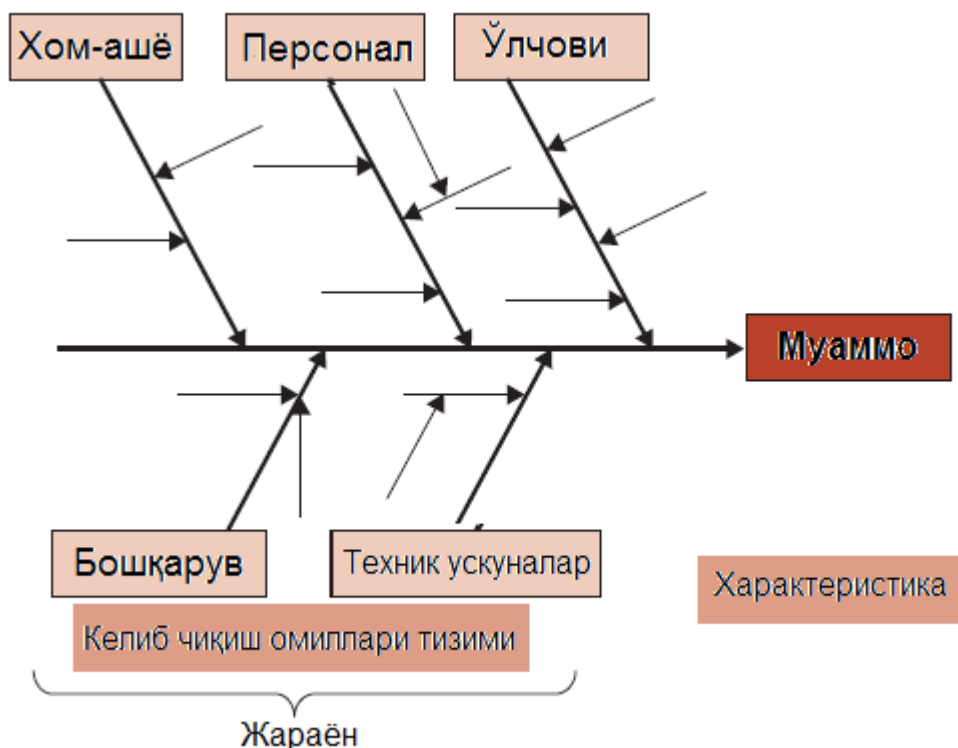
“ИСИКАВА ДИАГРАММАСИ” МЕТОДИ

Методнинг мақсади: Ушбу методнинг бошқа номлари ҳам мавжуд: балиқ скелети, сабаб ва натижа диаграммаси деб ҳам юритилади. Методнинг муаллифи япониялик олим К.Исикава (1952 й.) бўлиб ҳисобланади. Бу услуб асосан маҳсулот сифатини доимий такомиллаштириш ва унинг сифати устида ишлаш учун қўлланилган. Юриспруденция тизимида исикава диаграммаси муаммоларнинг ҳақиқий сабабларини аниқлаш учун тизимли ёндашувни таъминловчи восита сифатида қўлланилиши мумкин. Усулни қўллашдан мақсад – кўрилатган муаммонинг самарали ечимини таъминлаш учун унинг ҳақиқий келиб чиқиш сабабларини ўрганиш, намоён қилиш ва сабабларни аниқлаш технологияси билан таъминлашдан иборатдир.

Ушбу сабаб ва натижа диаграммаси муаммоларни ҳал қилишда муҳим ҳисобланади. Диаграмма кўриб чиқиладиган муаммонинг барча потенциал сабабларини содда ва тушунарли шаклга келтириш ҳамда улар ичида энг муҳим илдиз сабабини аниқлаб олиш учун хизмат қилади. Маълумки, ҳар қандай муаммонинг келиб чиқишида икки-учта сабаб энг асосий сабаблар бўлиб ҳисобланади. Диаграмманинг моҳияти айнан шу сабабларни аниқлаб олиш учун ташкиллаштирилиши лозим. Бунинг учун:

- кўриб чиқиладиган муаммонинг келиб чиқишига мумкин бўлган барча сабаблар йиғилади ва тизимлаштирилади;
- ушбу сабабларни моҳиятига кўра гуруҳлаштириш;
- ҳар бир гуруҳ ичида уларнинг “мартабаси”, яъни ўрнини аниқлаш;
- ҳосил бўлган тасвирни таҳлил этиш лозим.

Исикава диаграммаси (сабаб ва натижа диаграммаси, балиқ скелети)нинг кўриниши қуйидагича кўринишга эга:

Исикава диаграммасини чизишдан олдин барча иштирокчилар муаммонинг қўйилишида битта тўхтама келишлари лозим. Ҳар доим “Нима учун?” деган саволга жавоб берган ҳолда диаграмма шакллантирилади ва ҳосил бўлган тасвир асосида таҳлил қилинади ва ечим таклиқ этилади. Исикава диаграммаси ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради, сабаблар ўртасида ўзаро боғлиқликларни аниқлашни таъминлайди ҳамда асосий келиб чиқиш сабабини аниқлашга хизмат қилади. Асосий камчилигидан бири – бу сабабдан натижагача бўлган жараённи тескари равишда текшириш имкониятининг йўқлиги. Аммо қарор қабул қилиш учун керакли ахборотни шакллантириш ва тақдим этиш учун етарли шакл бўлиб ҳисобланади.

“ПАРЕТТО ДИАГРАММАСИ” МЕТОДИ

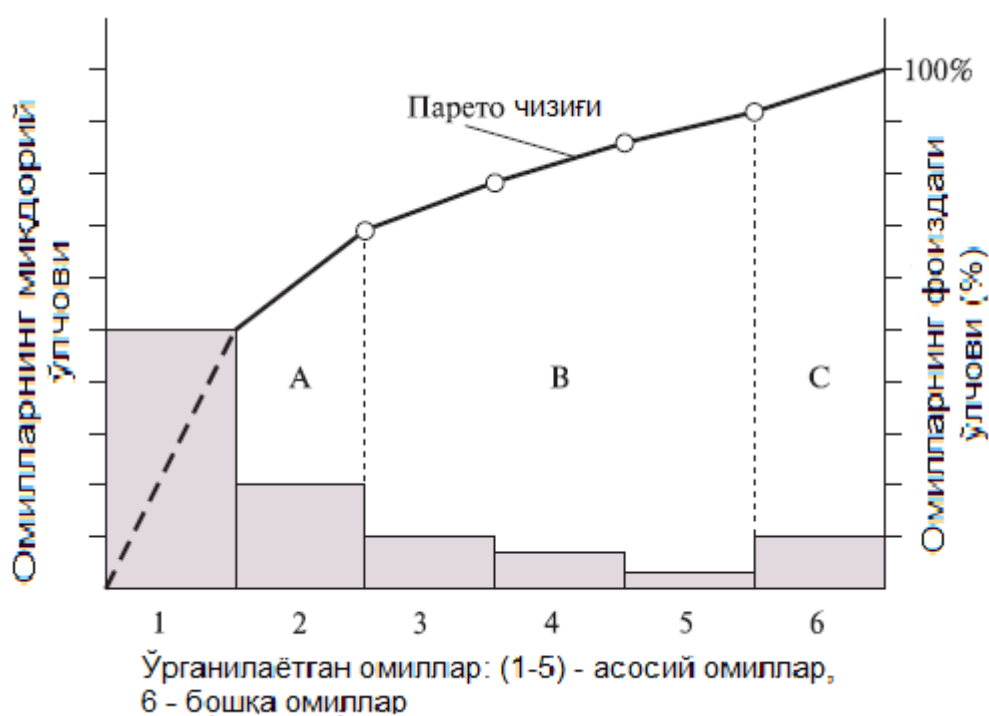
Методнинг мақсади: Усулнинг муаллифи италиялик олим В. Паретто 1897 йилда илк бор таклиф этган, 1979 йилда америкалик олим М.Лоренц ушбу методни қайта кўриб чиққан. Паретто диаграммаси (айрим ҳолларда жажвали деб ҳам юритилади) деярли барча соҳаларда қўлланилиши мумкин, бу боис юриспруденция соҳасида ҳам қўллаш учун таклиф қилмоқдамиз.

Диаграмманинг асосий мақсади ечимга муҳтож бўлган энг асосий муаммони аниқлашдан иборат. Паретто жадвали муаммоларни аниқлаш ва кўрсатиш, ишни бошлаш учун асосий омилларни белгилаб олиш ва муаммони ечиш учун кучларни самарали тақсимлашга хизмат қилувчи восита бўлиб ҳисобланади. Паретто диаграммасининг иккита тури мавжуд:

фаолият натижасига кўра – фаолиятнинг исталмаган натижаларига олиб келувчи асосий муаммоларни аниқлаш учун мўлжалланган;

сабабига кўра – ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган муаммоларнинг асосий сабабларини аниқлаш учун ишлатилади. Юридик соҳада эса биз бундан персонални бошқариш, ходимлар ўртасидаги муносабатда юзага келадиган асосий муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш учун, жинсий ишлар бўйича қарор қабул қилишда асосий сабабларни аниқлашда фойдалансак бўлади.

Паретто диаграммасининг кўриниши қуйидагича кўринишга эга:

Паретто диаграммасини чизиш учун координаталар ўқи чизилади, x ўқиға барча аниқланган омиплар тақсимланади, охириги омил бошқа омиплар бўлиб ҳисобланади. Бошқа омипларнинг таъсири асосий омиплардан кўп бўлиши мумкин. y ўқиға 100 дан иборат бўлган ўлчов тасвирланади, яъни омипларнинг фоиздаги кўриниши.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Юриспруденцияда тизимли таҳлилнинг ўрни ва аҳамияти.

Режа:

- 1.1. Тизимли таҳлил: асосий тушунчалар.
- 1.2. Тизимли таҳлил босқичлари.
- 1.3. Тизимли таҳлилнинг юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти.

Таянч иборалар: *тизим, қисм тизим, мураккаб тизим, ижтимоий тизим, абстракт тизим, тизимли ёндашув, тизим ҳолати, тизимли муаммо, тизимли ечим, тизимли таҳлил*

1.1. Тизимли таҳлил: асосий тушунчалар.

Бугунги кунда жамият томонидан сиёсий, иқтисодий ва бошқа масалаларнинг ҳал этилишида тизимли ёндашувга катта эътибор берилиб келмоқда. Нафақат олимлар, балки инженерлар, ўқитувчилар, ҳуқуқшунослар ва ҳаттоки маданият арбоблари ўз соҳаларида тизимлиликни сезиб, ишларини тизимлаштиришга ҳаракат қилишмоқда. Масалани ҳал этишда тизимли ёндашув қанчалик юқори бўлса, амалий масалаларнинг ечими шунчалик унумли бўлади¹.

Масалан, “куёш тизими”, “асаб тизими”, “тенгламалар тизими” ларни олсак, уларни бирлаштирадиган нарса – бу тизим ва тизимлилик.

Инсон фаолияти ўз моҳиятига кўра тизимли тусга эга ҳисобланади. Яъни, инсон – бу табиатнинг фаол бўлагининг бир қисмидир. Ўз мақсадларига эришиш учун инсон табиатдан фойдаланади, унга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилади, турли сунъий ўзгартиришлар киритади ва ҳ.к. Агар инсоннинг амалий фаолиятини ҳам таҳлил этадиган бўлсак, у ҳам тизимли моҳият касб этади. Ҳар қандай инсон ўз амалий фаолиятида қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши шарт ҳисобланади:

- 1) тизимлилик;
- 2) тизим қисмларининг ўзаро боғлиқлиги;
- 3) тизимнинг ҳар бир элементининг ягона бир мақсадга интилиши.

Амалиётда тизимли тасаввурларнинг аҳамияти ортиб бормоқда, ўз навбатида эса инсоният фаолиятининг тизимлилиги ҳам шу билан бирга ўсиб ва мураккаблашиб бормоқда. **Тизимли тасаввурларнинг мураккаблашишини**

¹ Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012, – 501 p

биз меҳнат унумдорлигини ошириш масаласи мисолида кўриб чиқишимиз мумкин (1-расм).

1-расм. Меҳнат унумдорлигини ошириш босқичлари

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг биринчи босқичи – бу механизациялаштириш. Механизация – ишлаб чиқаришда бирор асбоб-ускуна, машиналардан фойдаланиш. Бу иш унумдорлигининг 5-7 баробар ортишига олиб келади. Бунда механизмни инсон бошқаради. Мисол учунтикувчиликда қўл машиналарнинг ихтиро қилиниши меҳнат унумдорлигининг ортишига олиб келди.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг иккинчи босқичи автоматлаштириш билан бўғлиқ ҳисобланади. Унинг асосий мақсади – бу ишлаб чиқариш босқичинг аниқ бир жараёнидан инсон омилини, яъни иштирокини умуман олиб ташлаш, яъни нафақат шу жараённинг ўзини автоматлаштириш, балки уни бошқаришни ҳам автоматлаштирилган ҳолда ташкил этишдан иборат. Юқоридаги мисолни кўришни давом эттирадиган бўлсак, тикувчиликда автоматлаштирилган сеҳларнинг яратилиши бутун тикувчилик жараёнини автоматлаштирилган ҳолда бошқариш имкониятини яратиб беради.

Тизимлиликнинг учинчи босқичи кибернетика билан боғлиқ, яъни ишлаб чиқариш жараёнини интеллектуаллаштириш¹ босқичи, бунда интеллект, яъни билимлардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Бу босқич мураккаб, қайта-қайта такрорланадиган масалалар, автоматлаштирилган тизимлар ёрдамида ечиш мумкин бўлмаган масалаларни ҳал этишга ёрдам беради. Бунда инсоннинг табиий интеллектдан фойдаланилади, ёки сунъий интеллектлар яратилган ҳолда масалани ечишга ҳаракат қилинади. Мисолимизда автоматлаштирилган тизимнинг яратилиши меҳнат унумдорлигини камида 10-

• ¹ Dieter M. Imboden, Stefan Pfenninger «Introduction to Systems Analysis», ISBN: 978-3-642-30638-9, p.17.

15 баробарга оширса, унда инсон интеллектдан (билимидан) фордаланиш унумдорликни яна бир қанча поғонага ошириб беради. Яъни тикувчиликда бирор бир маҳсулотни ишлаб чиқаришда материалларни бичишда қисмларнинг жойлашуви қанчалик оптимал ташкил этилиши материалларнинг исрофи ва кўп қийқаланишининг олдини олади ва сарф харажатни камайтиради, шу орқали ҳам меҳнат унумдорлигининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади.

Тизим тушунчасига жуда кўплаб таърифлар бериб ўтилган. Шулардан асосийларини келтириб ўтамыз.

1. **Тизим** – бу элементлардан ташкил топган объект ёки объектлар йиғиндиси. Бу таъриф ҳам оддий, ҳам мураккаб тизимларга тааллуқли ҳисобланади. Мисол: оила.
2. **Тизим** – бу ўзаро боғлиқ ва тартиблаштирилган элементлардан ташкил топган, ягона мақсад сари интилувчи объект ёки объектлар йиғиндиси¹ [2].
3. **Тизим** – фундаментал тушунча. *Ҳар бири алоҳида вазифаларни бажарувчи, ягона мақсадга йўналтирилган, ўзаро боғланган, бошқарилувчи элементларнинг муайян тузулмага эга бўлган мажмуасига тизим дейилади*². [5]

Бу таъриф фақат мураккат тизимларга хос таърифдир. Бизга айнан мана шу таъриф кўпроқ мос келади, ва жамиятда ўрганишни талаб қиладиган объектлар айнан мураккаб тизимлардир. Мисол, институт – бу мураккаб тизимдир, чунки у ўзаро боғлиқ ва ўзаро тузилмалаштирилган элементлардан ташкил топади: ректор, проректор, кафедралар, талабалар ва ҳ.к. Бу элементлар ўзаро иерархик тартибда бирлашган ва ягона мақсад сари интилади.

Тизим қуйидаги **хусусиятларга** эга бўлади:

<ul style="list-style-type: none">- яхлитлилик (элементларга бўлиниши ва яхлит бир бутунликни ифода этиши);- боғлиқлилик;- мақсадга йўналтирилганлик;- тартиблаштирилганлик;- натижавийлик (самарадорлик, фойдалилик нуктаи назардан ҳам караш назарда тутилади).

Яхлитлилик деганда тизимга бир бутун жараён, ходиса ёки нарса деб қаралгандаги хусусиятлари унинг элементларга бўлинганда ўз моҳиятини йўқотиши назарда тутилади. Мисол, институт деганда биз малакали мутахассисларни тайёрловчи тизимни тушунамиз, лекин уни элементларга

¹ Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012, – 594 p.

² Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 248 p.

бўлганимизда, яъни, ректор, кафедра ва ҳ.к. ана шу тизимнинг яхлит хусусияти йўқолади.

Боғлиқлилик деганда тизимни ташкил этган элементларнинг ўзаро боғлиқлилик даражаси ва тизимга таъсир этувчи кучи бу тизимга кирмаган элементлардан кўра кучлироқ бўлган хусусият назарда тутилади. Мисол, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги юқори малакали мутахассисларни тайёрлашда бошқарув аппарати ҳисобланади ва тизимга боғлиқлик томони бор, лекин институт ичидаги жараёнларга таъсири унинг ичидаги қисмларида кучлироқ ҳисобланади¹.

Мақсадга йўналтирилганлик – бу тизим ва унинг қуйи тизимларининг ягона мақсадга йўналтирилганлиги назарда тутилади. Яъни мисолимизда институт ва уни ташкил этувчи элементлар ягона мақсадга интилади - юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш.

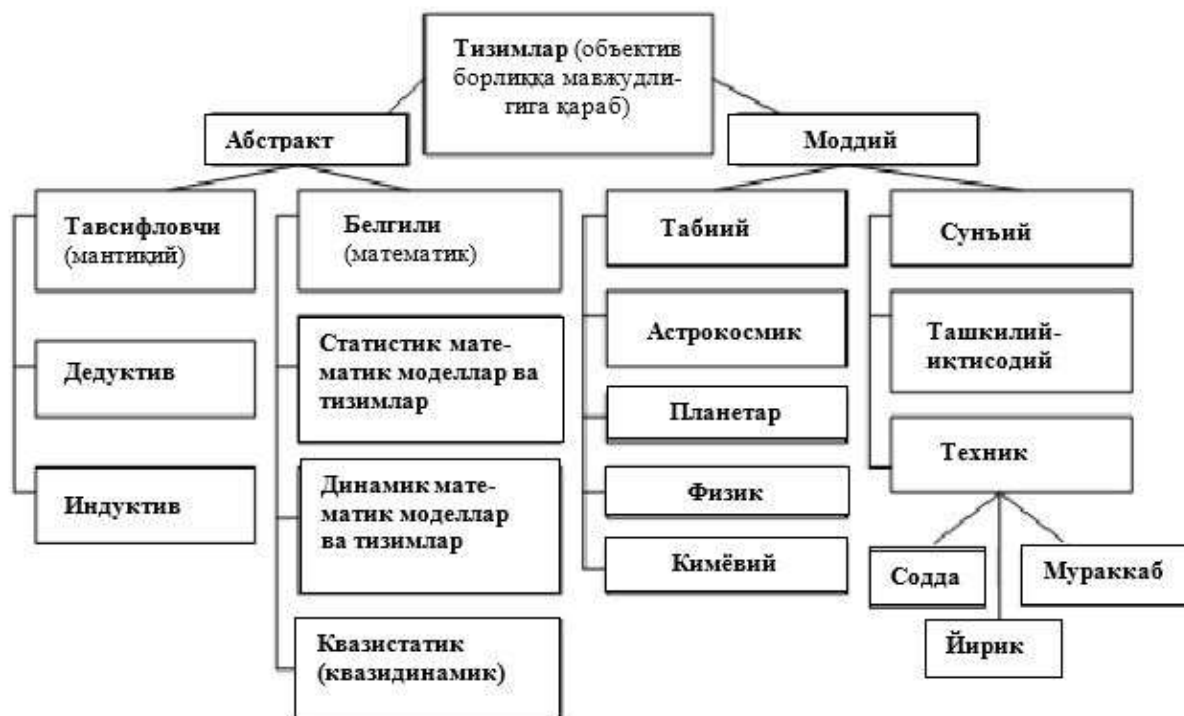
Тузилмавийлик деганда тизимни ташкил этувчи элементлар ўзаро бирор қонун қоидага мувофиқ равишда ташкил этилганлиги тушинилади. Яъни улар ўзаро иерархик, функционал муносабатлар билан боғланган ҳолда фаолият юритади².

Натижавийлик (самарадорлик, фойдалилик) хусусияти тизимнинг мавжид бўлиш шартларидан биридир. Агар тизим натижа бермаса, тизим бутунлай йўқ бўлиб кетади ёки бундай тизимнинг мавжидлиги фақатгина ортиқча сарф-харажатга олиб келади, бефойда хатти-харакатлар бўлиб қолади, холос.

Тизимнинг бир нечта турлари мавжуд (2-расм):

¹ Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013. – 122 p.

² Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 158 p.

2-расм. Тизимнинг турлари.

Демак, бизнинг олдимизга қўйилган масала ва вазифаларни ҳал этишда биз мана шу билимларга таяънишимиз лозим, мураккаб масалаларни ҳал қилишда тизимли таҳлил қила олишимиз катта аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Мазкур ўқув қўлланманинг асосий мақсадларидан бири ҳам ҳар бир шахс олдига қўйилган масалага тизим хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тизимли таҳлил қила олишни ўргатишдан иборатдир¹.

Тизимли таҳлил – бу бир қанча фанлар (математика, мантиқ, фалсафа, психология, иқтисод ва ҳ.к.) кесишмасида ҳосил бўлган илм соҳаси ҳисобланади ва ўрганилаётган объектнинг тизимли масалаларини аниқлаш, уларни тасаввур этишда моделлаштиришдан фойдаланиш, шулар асосида турли алтернатив йўллар (қарорлар)ни шакллантириш ҳамда улар асосида оптимал вариантни танлашга ёрдам берувчи билимларни ўз ичига жамловчи соҳа ҳисобланади.

Тизимли таҳлил асосларининг пайдо бўлиши қадимга бориб тақалади, лекин бошқа фан йўналишлари, масалан кибернетикага қараганда янги йўналиш ҳисобланади. Тизимли таҳлил бугунги кунда жадал ривожланиб бораётган фан бўлишига қарамасдан тизимли таҳлилга оид тушунчалар ҳали тўлиқ шаклланмаган. Тизимли таҳлил бугунги кунга келиб деярли барча соҳа йўналишларида кенг қўлланилишни талаб қилмоқда.

¹ Alireza (Arash) Salehi Nejad. Fundamentals of System Analysis & Design, Academic publishing, 2014, 32 p.

“Тизим” сўзи тахминан 2000 йил олдин қадимги Мисрда пайдо бўлган бўлиб, организм, бутун, уюшма, қисмлардан ташкил топган деган маъноларни англатади. Қадимги олимлар (Аристотел, Демокрит, Платон ва бошқалар) мураккаб нарсалар, жараёнлар, ҳодисаларни турли тизимлардан ташкил этилган деб қарашган (мисол учун атом, метафорлардан). Астрономиянинг ривожланиши эса ўз навбатида борлиққа бошқача ёндашув билан қарашни пайдо қилган. Кейинчалик тизимли таҳлил ривожланишига фалсафанинг ривожланиши ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Натижада эса тизимли таҳлил методологик илм даражасига кўтарилди. Ҳозирда эса тизимлар назарияси, тизимли таҳлилнинг шаклланишига нафақат классик илм йўналишлари (математика, физика, кимё ва ҳ.к.) ўз таъсирини ўтказган, балки ноанъанавий йўналишлар ҳам (синергетика, информатика, когнитология ва ҳ.к.) лар ўз таъсирини кўрсатмоқда. Тизимли таҳлил ривожланишига техниканинг ривожланиш даражасининг таъсирини алоҳида айтиб ўтиш жоиз. Тизимли таҳлил янги техникаларнинг яратилишига олиб келса, ўз навбатида янги техника ва технологиялар тизимли таҳлилни янги услуб, модел, муҳит билан бойитиб келмоқда.

Умуман олганда тизимли таҳлил ресурслар билан чамбарчас боғлиқдир, чунки ҳар қандай масала ечими ресурсларни талаб қилади.

Табиат ва жамиатда ресурсларнинг қуйидаги асосий турлари мавжуд¹:

1. Модда – Менделеев даврий жадвалида келтирилган элементлар табиатдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни ташкил этувчи асосий моддалар ҳисобланади.
2. Қувват – ресурсларнинг тўла ўрганилмаган тури бўлиб ҳисобланади. Бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтишда сарфланади ва қайтарилмайди.
3. Ахборот – ресурсларнинг бир тури бўлиб ҳисобланади. Маълум нарса, ҳодиса, жараёнларни ифодаловчи маълумот.
4. Инсон – жамиатнинг иқтисодий, ижтимоий маъносини ифодаловчи асосий ресурсларидан бири бўлиб ҳисобланади, илм, интеллект ташувчи асосий жонзотдир.
5. Макон – атроф-муҳитнинг тарқалганлик даражасини ифодаловчи ресурс ҳисобланади.
6. Вақт – қайтариб бўлмайдиган ресурс ҳисобланиб, вақт ўтиши билан ҳолат ўзгаради, ҳақиқат ўзгаради².

Мана шу ресурслардан келиб чиққан ҳолда айтиш лозимки, инсон турли “майдон”ларга жойлаштирилади, масалан энергетик, информатсион, ижтимоий, моддий, вақтинчалик ва ҳ.к. Масалан, эрталаб туриб университетга ўқишга

¹ <http://studopedia.ru>

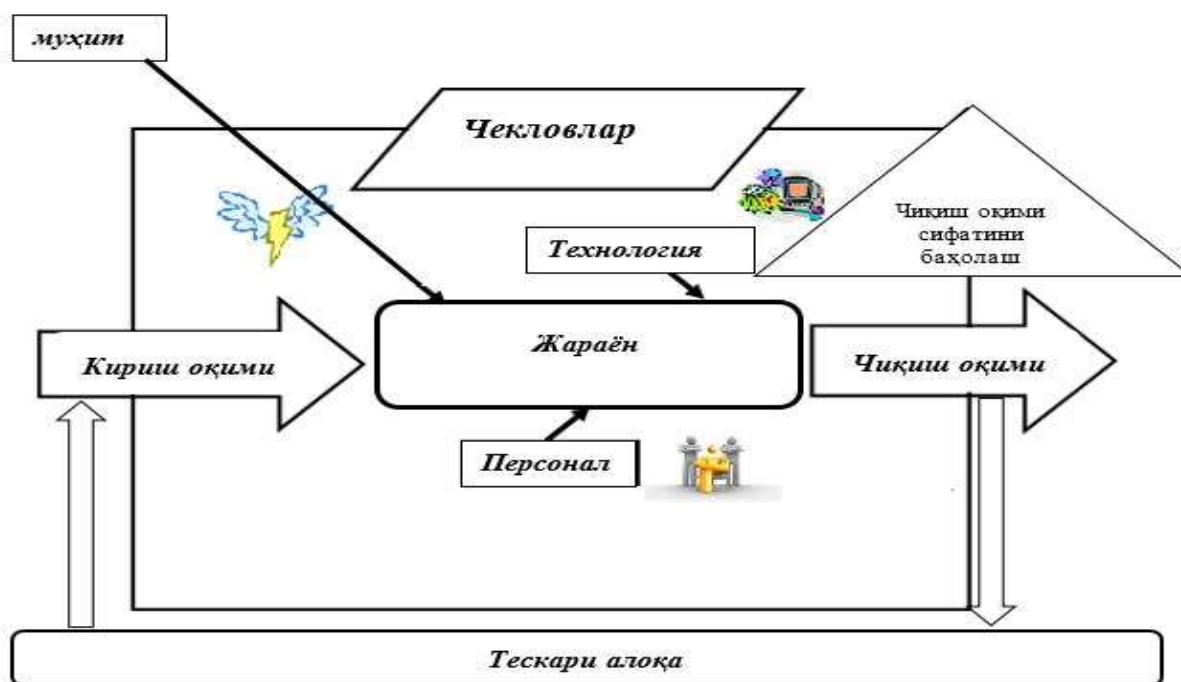
² http://studopedia.ru/16_43596_tema--primeneniye-sistemnogo-analiza-dlya-sovershenstvovaniya-organizatsionno-ekonomicheskikh-otnosheniy-v-neftegazohimicheskom-komplekse.html

келиш масаласини кўриб чиқайлик. Бу масала юқорида санаб ўтилган жиҳатларнинг барчасини қамраб олади десак муболаға бўлмайди: 1) моддий, физик жиҳат – талаба маълум бир юкни, китоб, дафтар ва ҳ.к.ни маълум масофага кўчириб ўтиши лозим; 2) энергетик жиҳат – киши маълум бир масофага юриш учун маълум миқдорда энергия сарф қилади; 3) информация жиҳат – университетга етиб бориш учун автобус, маршрут, университетнинг жойлашуви ҳақида маълумотга эга бўлиши лозим; 4) инсоний жиҳат – масалан, автобусда бориш учун автобусни ҳайдовчи бошқариши керак; 5) ташкилий жиҳат – университетга етиб бориш учун автобус, транспорт, маршрутларнинг ташкиллаштирилганлиги; 6) макон, жой – маълум бир масофага кўчиб ўтиши; 7) вақт жиҳати – университетга бориш учун маълум вақт сарфланади, мана шу ўтган вақт мобайнида қайтариб бўлмайдиган ҳодиса ва жараёнлар содир бўлади.

Бир ресурсни муҳимлик даражасини кўтариш бошқа ресурсларнинг ҳам муҳимлигини оширади.

Масалан, кўмирнинг ёқилиши натижасида иссиқлик энергияси ишлаб чиқилади, иссиқлик энергияси эса овқат тайёрлаш учун муҳим, овқат эса инсон томонидан биологик энергия ишлаб чиқариш учун муҳим ҳисобланади, биологик энергия эса маълум маълумот, информация олиш, масала ечиш учун зарур ҳисобланади. Масала ҳақида маълумот таҳлил қилиш ва қарор қабул қилиш учун зарур бўлади. Умуман олганда, инсон шундай жараёнларнинг содир бўлишида асосий сабабчиси ҳисобланади.

Тизимли таҳлил талаб этаётган объект, объектлар йиғиндиси ёки жараённи мураккаб тизим сифатида тасаввур этиш учун лозим бўлган кириш ва чиқиш оқим (ахборот)лари ҳамда унинг элементлари йиғиндиси **ўрганилаётган объект** ҳисобланади. Бунда объектнинг модели яратилади. Реал объект ва тасаввур этган модел ўртасида ҳосил бўлаётган тафовут, яъни фарқ мана шу ўрганилаётган тизимнинг **тизимли муаммоси** ҳисобланади. Мана шу фарқни ёқотишга қаратилган ҳатти-ҳаракатлар йиғиндиси эса **тизимнинг ечими** ҳисобланади. Мана шу тизимни керак қилаётган ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар **тизимнинг истеъмолчилари** деб юритилади. Яъни тизим ўз истеъмолчилари талабларини қондиришга ҳаракат қилиши лозим, акс ҳолда тизим мавжуд бўла олмайди ва инқирозга учраши табиийдир. Мана шу тизимни яратувчилар ва унда фаолият олиб бораётган шахслар **тизим яратувчилари** ҳисобланади. Тизимни математик формулалар, мақсадли функциялар, тенгламалар тизими, мантиқий бирикмалар ва бошқа кўринишларда ифодаланиши **тизимнинг модели** деб юритилади. Тизимни ташкил этувчи қисмларни қуйидаги расмда кўришимиз мумкин (*3-расм*).

3-расм. Тизимни ташкил этувчи қисмлар ва унга таъсир этувчи айрим омиллар.

Кириш оқими – бу тимизни ресурслар билан таъминлаш канали (инсон, маълумот, моддий ресурслар). Масалан, прокурор томонидан жиноят ишининг судга берилиши.

Чиқиш оқими – бу натижа берадиган канал (хизмат, қарор, хулоса; масалан, суд тизимида судья прокурор томонидан берилган жиноят ишининг адвокатларини тинглаб қарор қабул қилди).

Жараён – бу кириш оқимини чиқиш оқимига айлантириш (масалан, ишнинг судга келиб тушиши ва қарор қабул қилингунча бўлган иш жараёни).

Чекловлар – бу шундай (иқтисодий, ҳуқуқий ва ҳ.к.) шартларки, уларни ташқи муҳит, яъни тизим хизматининг истеъмолчилари аниқлайдилар.

Тескари алоқа – бу чиқиш оқимининг, яъни натижанинг сифат нуқтаи назарда маъқул бўлмаган шароитида кириш оқимига қайтарилиши¹.

1.2. Тизимли таҳлил босқичлари.

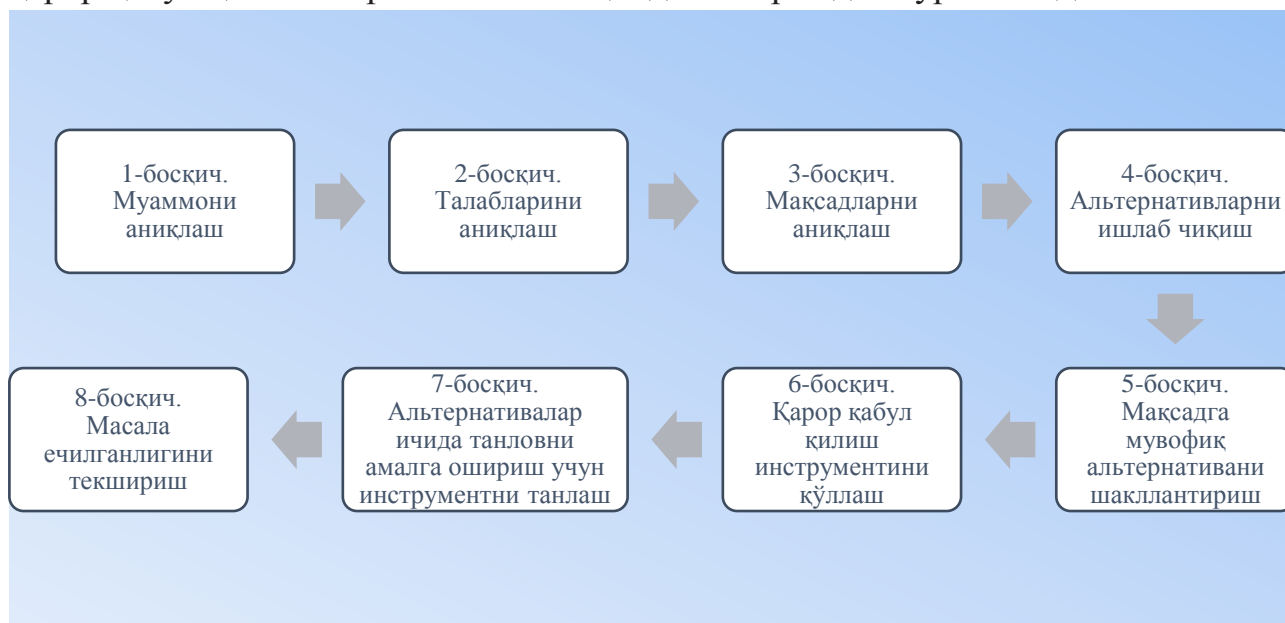
Бирор муаммоли вазият, жараён ёки тизим ҳолатининг тизимли таҳлилини амалга оширишда муайян босқичлар шаклланган бўлиб, улар умумий тарзда қуйидаги 4-расмда тасвирланган. Расмда кўриб турганингиз каби, энг аввало тизимли таҳлилни амалга оширишнинг принципиал кетма-

¹ Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. –5 th ed., Printed in the United States of America, 2012, 257 p.

кетлигини ўрнатиб олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳар бир муаллиф ўз фаолият йўналишидан келиб чиққан ҳолда ўз таснифланишларини тақдим этишга ҳаракат қилади. Аммо ҳар бир муаллиф ёндашувида бир хил принципга мавжудлигини кўриш мумкин.

Энг яхши қарорлар – қарор қабул қилиш жараёнининг қанчалик аниқ ва мукаммал бўлишига боғлиқ бўлади. Қарор қабул қилиш жараёнининг аниқлиги қанчалик кўп саволларга жавоб олинишига боғлиқ бўлади.

Масалан, “Guidebook to Decision-Making Methods” китобида муаллиф қарор қабул қилиш жараёни 8 та босқичдан иборат деб кўриб чиққан¹:

4-расм. Тизимли таҳлил босқичлари.

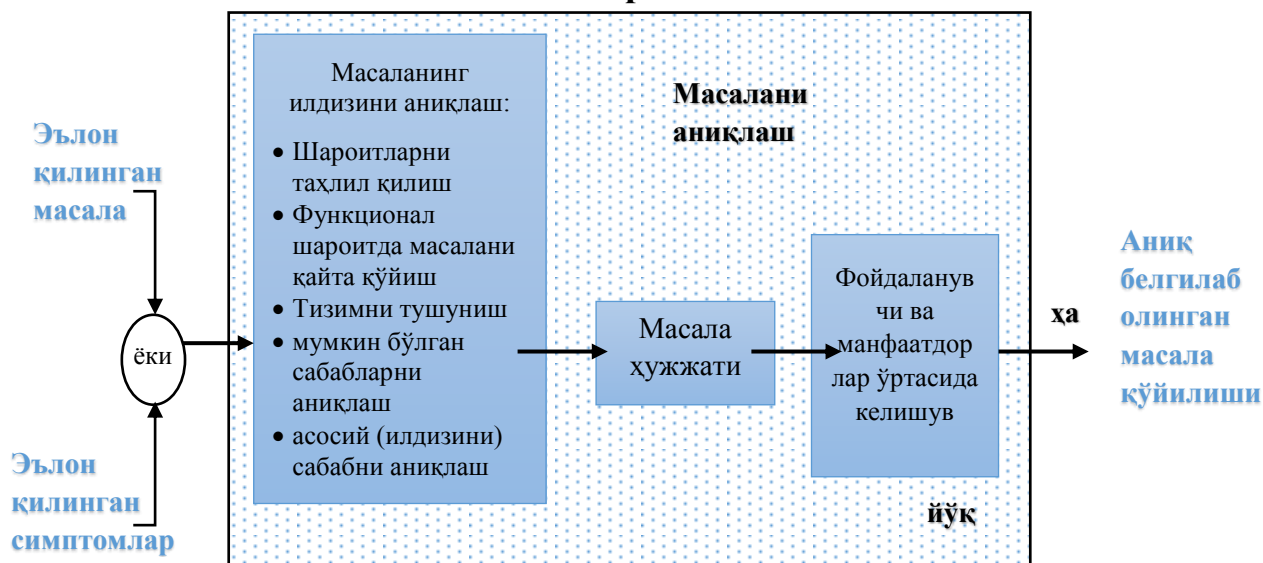
1-босқич. Қарор қабул қилишда муҳим бўлган энг биринчи қадам – бу масалани аниқлашдан иборат. Бу жараёнда масала қўйилишидаги асосий жиҳатлар: муаммонинг сабаблари, чекловлар, тизимли ва ташкилий чегаралар ва манфаатдор шахсларнинг саволлари аниқлаб олиниши керак². Мақсад – масалани барчага тушунарли бўлган қисқа шаклда ифодалаш ва шакллантиришдан иборат. Ҳуқуқшунос учун масаланинг барча жиҳатларига аниқлик киритган ҳолда, расмийлаштирилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу ҳолда иштирок этаётган тараф учун барча саволлар аниқлаб берилади ва кўрсатилиб ўтилади.

Масаланинг аниқ қўйилишининг асоси бўлиб манфаатдор шахслар томонидан қўйилган масалани барча тарафлар учун қониқарли ҳал этиш мақсадида кўпроқ саволларга жавоб олиниши ташкил этиди. Бунда жорий ҳолатни аниқлаш ва кутилаётган ҳолат ҳақида мумкин қадар кўпроқ маълумот тўплаш лозим бўлади.

¹ Guidebook to Decision-Making Methods, p. 5, 2002.

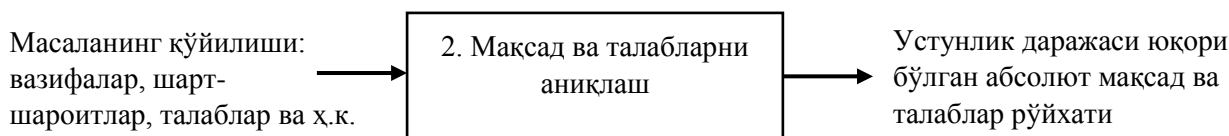
² Guidebook to Decision-Making Methods, p. 8, 2002.

Масалани аниқлаш: мумкин қадар кўплаб саволларга жавоб олиниши жараёни¹

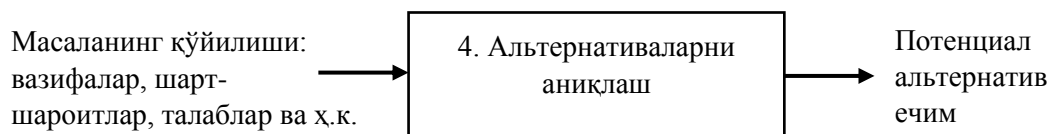
5- расм. Масалани аниқлаш жараёни.

2-босқич. Талаб ва мақсадларни аниқлаш босқичида белгиланган шарт ва шароитлар аниқлаб олинади. Талаблар муаммонинг ҳар қандай мақбул бўлган шартларини ҳал қилиши керак.

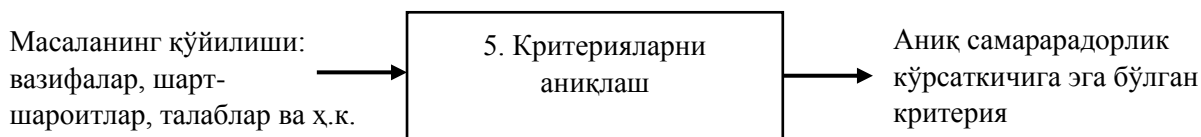
3-босқич. Мақсадларни аниқлаш босқичида қандай ишларни амалга ошириш лозимлигини белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки айнан уларга таянган ҳолда альтернативалар танланади. Айрим ҳолларда мақсадлар бири-бирига зид келиб қолиши мумкин. Асосий мақсадни белгилашда шундай оралик мақсадларнинг ўзаро зиддиятини инкор этиб бўлмайди. Уларни инобатга олган ҳолда янги пайдо бўлган шарт-шароитлар кўриб чиқилади ва ўрганилади.

4-босқич. Альтернативаларни ишлаб чиқиш босқичида бошланғич ҳолатидаги шарт-шароитларда шаклланган фикрлар керакли ҳолатдаги шарт-шароитларга мослаштирилган ҳолга келтирилишга ҳаракат қилинади. Қарор қабул қилишда иштирок этувчилар талаблар ва чекловларга жавоб берадиган альтернативаларни қолдиришлари лозим. Чунки альтернатив вариантлар жуда кўп бўлиши мумкин, фақат талаб ва чекловларга мос келадигани бир нечта бўлади, холос.

¹ Guidebook to Decision-Making Methods, p. 3, 2002

5-босқич. Умуман оладиган бўлсак, ҳеч қандай альтернатив вариант тўлалигича барча мақсад ва талабларни қондирмайди. Энг яхши вариант – бу мақсадга эришишимиз учун энг яқин бўлган бири ҳисобланади. Шунинг учун критерияларни аниқлашда мақсадга таянишимиз муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир критерия бирор бир ҳодиса ёки жараённинг аниқ ўлчамини ифодалаш керак ва бошқа критерияларга боғлиқ бўлмаслиги лозим. Критериялар¹:

- бошқа альтернативалар ичидан ажратиб олиниши мумкин бўлиши керак;
- тўла бўлиши керак, яъни барча мақсадларни қамраб олиши лозим;
- тезкор бўлмоғи даркор – вақт ўтиши билан қиймати ўзгаради;
- ортиқча нарсалар бўлмаслиги керак, қайта такрорланишига йўл қўймаслик лозим;
- бир нечта бўлиши керак (кўпайиб кетиши керак эмас) - бошқариш учун қулай бўлиши учун.

Критерияларни ташлашда бир қатор услублардан фойдаланилиши мумкин: “ақлий ҳужум”, SWOT-анализ ва бошқалар.

6-босқич. Қарор қабул қилиш инструментини танлаш учун бир нечта инструментал таклиф этилиши мумкин:

Иерархиялар таҳлил услуги

Кўп мезонли масалаларни ечишда қўлланиладиган услублар

Чизиқли масалаларни ҳал этишда қўлланиладиган услублар ва ҳ.к.

Албатта, масалани ҳал қилишда қарор қабул қилиш инструменти масаланинг мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда танланади.

7-босқич.

Асосий критерияларга мос тушадиган альтернативалар ичида энг мақбул вариантни шакллантириш лозим. Альтернативалар ҳам миқдорий ва сифатий услублардан фойдаланилган ҳолда шаклланиши мумкин.

8-босқич. Барча босқичлардан ўтилгач қабул қилинган қарор асосида олиб борилган ишлар натижасини текшириш лозим бўлади. Даставвал қўйилган мақсадга эришилдимиз, барча талаб ва чекловлар инobatга олиндимиз йўқми, текшириш керак.

Қуйидаги жадвалда айрим илмий мактаблар олимлари томонидан тизимли таҳлилга берилган таснифлар акс эттирилган¹.

¹ Guidebook to Decision-Making Methods, p. 4, 2002

1-жадвал. Тизимли таҳлил мактаблари ва унинг асосий босқичлари.

Мактаб ва унинг вакили	Тизимли таҳлилнинг асосий босқичлари
<p>Оптнер С.Л. таснифига кўра (Қурол тизимларини баҳолаш ва танлаш, саноат тизимлари ва инвестицияларни баҳолаш ва танлаш билан шуғулланувчи тизимли таҳлил бўйича классик америка мактаби)</p> <p>Манба: <i>Бизнес ва саноат масалаларини ечишда тизимли таҳлил.</i> на русск. М.: Сов.радио, 1969. С. 216</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Муаммонинг долзарблигини аниқлаш; 2) мақсадларни аниқлаш; 3) тизимнинг структурасини ва камчиликларини аниқлаш; 4) имкониятларини аниқлаш; 5) альтернатив вариантларни топиш; 6) альтернативаларни баҳолаш; 7) қарорларни ишлаб чиқиш; 8) қарорни тан олиш; 9) қарорни ишга тушириш; 10) қарорни амалга оширишни бошқариш; 11) амалга ошириш ва оқибатларини баҳолаш.
<p>Янг С. таснифига кўра (Тизимли лойиҳалаштириш ва ташкилотларни бошқариш мактаби)</p> <p>Манба: <i>Ташкилотни тизимли бошқариш</i> на русск. М.: Сов.радио, 1972. С. 456</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Ташкилотнинг мақсадини аниқлаш; 2) муаммони аниқлаш; 3) диагностика (таъриф, тан олиними); 4) ечимларни қидириш; 5) альтернативаларни танлаш ва баҳолаш; 6) қарорни келишиш; 7) қарорни тасдиқлаш; 8) амал қилишга тайёргарлик кўриш; кўлланилишини бошқариш; 9) самарадорлигини текшириш.
<p>Федоренко Н.П. таснифига кўра (Халқ хўжалигини</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Масалани шакллантириш; 2) мақсадларни аниқлаш; 3) маълумотларни йиғиш;

¹ Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

<p>юқори даражада режалаштириш билан шуғулланувчи россия иқтисодий-математик мактаби)</p> <p>Манба: <i>Иқтисодиётни оптималлаштириш</i> на русск. М.: Наука, 1977.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 4) максимал альтернатив вариантларни топиш; 5) альтернативалар ичида танлаш; 6) тенглама, дастур ёки сценарий сифатида моделини тузиш; 7) харажатларни баҳолаш; 8) қарорнинг сезувчанликка текшириш (параметрик тадқиқот)
<p>Никаноров С.П. таснифига кўра (Тармоқ даражасида ишловчи россия мактаби)</p> <p>Манба: <i>Тизимли таҳлил: АҚШда масалаларни ечиш методологиясининг ривожланиш босқичи</i> на русск. Оптнер С. китобидан</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Муаммони аниқлаш; 2) масала долзарблигини баҳолаш; масала чегараларининг таҳлили; 3) критерийларни аниқлаш; 4) мавжуд тизим таҳлили; 5) имкониятларни қидириш (альтернатива); 6) альтернативаларни танлаш; 7) Тан олиншини таъминлаш; 8) Қарор қабул қилиш (формал масъулиятни белгилаш); 9) Қарорни амалга ошириш; 10) Қарор натижасини аниқлаш.
<p>Dennis, Wixom, Roth ларнинг таснифига кўра (АҚШ тизимли лойиҳалаш мактаби)</p> <p>Манба: <i>Systems analysis and design</i> / Printed in the United States of America, 2012, – 594 p.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Негатив ҳодисаларни аниқлаш; 2) тизимнинг жорий ҳолатини таҳлил қилиш; 3) тизимнинг исталган (намунавий) ҳолатини таҳлил қилиш; 4) тизимли муаммони изоҳлаш; 5) тизим моделини қуриш; 6) альтернатив ечимларни топиш; 7) энг яхши ечимни танлаш; 8) тескари алоқа¹.

Ҳар бир муаллиф ўз фаолият йўналишидан келиб чиққан ҳолда ўз таснифланишларини тақдим этишга ҳаракат қилади, деб юқорида айтиб ўтдик. Аммо ҳар бир муаллиф ёндашувида бир хил принципнинг мавжудлигини

¹ *Systems analysis and design* / Printed in the United States of America, 2012, – 594 p.

кўриш мумкин. Бир нечта олимлар қарашлари таҳлили натижасида тизимли таҳлил босқичларининг умумий қабул қилинган 8 та асосий босқичларини аниқлаштириб оламиз. Улар қуйидагидан иборатдир:

1-босқич. Салбий ҳодисаларни аниқлаш	• Жамиятда содир бўлаётган салбий ҳодисаларни аниқлаш
2-босқич. Тизимнинг жорий ҳолатини таҳлил қилиш.	• Миқдорий ва сифат аломатларини тўплаш ва тизимнинг ҳозирги ҳолатига бирламчи хулоса чиқариш
3-босқич. Тизимнинг исталган (намунавий) ҳолатини таҳлил қилиш.	• Бош мақсад ва иккиламчи мақсадлар аниқланади ва натижавий мезон (критериялар) белгиланади
4-босқич. Тизимли муаммони изоҳлаш.	• Тизимнинг жорий ҳолати билан исталган ҳолати орасидаги фарқ аниқланади ва бу фарқ тизимдаги муаммо сифатида кўрсатилади
5-босқич. Тизим моделини тузиш.	• Турли хил ечимларни солиштира оладиган комплекс мантикий ва математик ифодалар билан тасвирланган жорий тизимнинг соддалаштирилган модели яратилади
6-босқич. Альтернатив ечимларни топиш.	• Барча мавжуд бўлган альтернатив ечимлар топилади ҳамда мавжуд бўлган ечимлар соҳаси аниқланади
7-босқич. Оптимал ечимни аниқлаш.	• Барча топилган ечимлар мақсад ва самарадорлик мезонларига нисбатан бир-бири билан таққосланади ва улар орасидан энг оптимали танланади
8-босқич. Тескари алоқа.	• Агар оптимал ечим топилмаса, у ҳолда биринчи босқичга қайтилади ва тизимли таҳлил натижасида йўл қўйилган хатоликларни инобатга олиб қайтадан таҳлил амалга оширилади

6-расм. Тизимли таҳлил босқичлари.

1.3. Тизимли таҳлилнинг юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти.

Маълумки, ҳуқуқшунос ўз фаолияти давомида турли хил соҳага оид масалалар билан дуч келишига тўғри келади. Албатта, ушбу масалаларнинг ечимига ҳуқуқшунос ҳуқуқий томондан ёндашиши зарур бўлсада, бу билан у чекланиб қолмаслиги даркордир. Чунки ҳуқуқшунос (юрис) замон талабидан келиб чиқадиган бўлсак, нафақат қонун доирасида фаолият олиб борувчи шахс, балки раҳбарият билан чамбарчас боғлиқ ҳолда иш олиб борувчи, раҳбариятнинг бир бўлаги, таркиби бўлганлиги боис, у раҳбарият томонидан

қабул қилинаётган ҳар қандай қарорлар учун катта масъулият хис этиши лозим. Шундай экан, ҳуқуқшунос қайси соҳа йўналишида ишлашидан қитъий назар, бизнес, давлат, фуқаролик, халқаро ёки жиноий фаолиятда бўладими, у раҳбарият томонидан қабул қилинаётган қарорнинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилиши керак.

“Юриспруденцияда тизимли таҳлил” модулининг киритилишидан асосий мақсад, ушбу йўналишда фаолият олиб борувчи шахслар, яъни ҳуқуқшунослар, ташкилот, корхона ёки давлат олдида турган масалаларни ҳал қилишда тизимли ёндашиш, тизимли таҳлил усуллари қўллашга ўргатишдан иборат.

Ҳар қандай масаланинг қўйилиши муаммони аниқлашдан бошланади. Бунда асл муаммони аниқлаш жуда катта эҳтиёткорлик, аниқлик, кучли мантиқий фикрлаш ва ноанъанавий таълил қилиш қобилиятини талаб қилади.

Ушбу модулни мақсади таълим олувчиларнинг нафақат назарий билимларга эга бўлишини таъминлаш, балки тизимли таҳлил модулидан олган билимларини амалий қўллаш кўникмаларини шакллантиришдан иборатдир.

Бугунги кунда жамият томонидан сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа масалаларни ҳал этилишида тизимли ёндашувга катта эътибор берилмоқда. Барча соҳа мутахассилари, шу жумладан, ҳуқуқшунослар ҳам ўз соҳаларида тизимлиликни сезиб, ўз фаолиятини тизимлаштиришга ҳаракат қилмоқда. Инсон фаолияти ўз моҳиятига кўра тизимли тусга эга ҳисобланади. Яъни инсон – табиатнинг фаол бўлагининг бир қисмидир, ўз мақсадларига эришиш учун инсон табиатдан фойдаланади, унга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилади, турли сунъий ўзгартиришлар киритади ва ҳ.к. Маълумки, дунёда содир этилган кўпгина янгиликлар, фан-техниканинг жадал ривожланиши 20 асга тўғри келади, яъни аниқроғи 90%. Фан-техника тараққиёти жадал ривожланиб борар экан, инсоният фаолиятининг тизимлилиги ҳам ўсиб ва мураккаблашиб боради.

Шу ўринда тизимли таҳлил тушунчаси билан танишиб чиқишимиз ўринли бўлади. Тизим тушунчасига жуда кўплаб таърифлар берилган, аммо биз биттасини оламиз.

Тизим – бу ўзаро боғлиқ ва тартиблаштирилган элементлардан ташкил топган, ягона мақсад сари интилувчи объект ёки объектлар йиғиндиси. Жамиятимизда ўрганишни талаб қиладиган объектлар мураккаб тизимлардир.

Тизимнинг асосий элементлари ҳақида юқорида тўхталиб ўтдик.

Тизимли таҳлил – бу бир қанча фанлар (математика, мантиқ, фалсафа, психология, иқтисод ва б.) кесишмасида пайдо бўлган илм соҳаси ҳисобланади ва ўрганилаётган объектнинг тизимли масалаларини аниқлаш, уларни тасаввур этишда моделлаштиришдан фойдаланиш, улар асосида турли альтернатив йўллари (қарорлар)ни шакллантириш ҳамда улар асосида оптимал вариантни танлашга ёрдам берувчи билимларни ўз ичига жамловчи соҳа ҳисобланади. Ҳар қандай илм сингари, тизимли таҳлил ҳам ўз тадқиқотлари махсули сифатида

янги муносабат ва боғлиқликларни ўрганишни мақсад қилиб қўяди. лекин бошқа илмларга кўра, тизимли таҳлилнинг асосий мақсадларидан бири бу ҳар қандай боғлиқлик ва муносабатни шундай таҳлил этишдан иборатки, унда ўрганилаётган объект келажакда мумкин қадар бошқариладиган, ўрганиладиган бўлсин. уларни ўрганиш натижасида тадқиқ қилинган механизм эса ўз навбатида бошқа объект ва ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин бўлиши керак.

«Инсоннинг қўлига балиқни тутқазсанг – у бир кун қорни тўқ юради, мабодо инсонни балиқ тутишга ўргатсанг – у бутун умри давомида очлик нималигини билмайди» - хитойлик донишмандларда шундай ҳикматли гап бор. Аудитория шароитларидаёқ бошқарувчилик ечимларини қабул қилишга доир малака ва кўникмалар эгалланилмаса, кейинчалик яхши бошқарувчи бўлиб чиқиши учун кўпроқ вақт ва муддат керак бўлади, бизда эса айнан ана шу нарса “дефицит” ҳисобланади. Келгусидаги касбий фаолият учун ўзининг бошқариш сиёсатини ишлаб чиқиш учун тингловчилар давлат, ташкилот, корхонада ва умуман иқтисодиётда вужудга келадиган турли хил вазиятларни таҳлил этиш малакалари ва кўникмаларини эгаллаши, таҳлил қила билиш қобилиятини ўстириши, бошқарувчига хос хусусиятларни орттиришлари зарур¹.

Умуман олганда, тизимли таҳлил ресурслар билан чамбарчас боғлиқдир, чунки ҳар қандай масала ечими ресурсларни талаб қилади. Табиат ва жамият ресурсларининг асосий турларини санаб ўтамыз (аввалги бўлимда ҳам айтиб ўтилган), улар:

- **модда** – Менделеев даврий жадвалида келтирилган табиатдаги мавжуд элементлар;
- **қувват** – бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиш учун сарфланадиган энергия;
- **информация** – маълум нарса, ҳодиса, жараёнларни ифодаловчи маълумот;
- **инсон** – жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий маъносини ифодаловчи асосий ресурслардан бири бўлиб ҳисобланади, илм, интеллект ташувчи асосий жонзотдир;
- **ташкилот** – жамият, гуруҳдаги шакл ҳисобланади, масалан тизим информацион, экологик, ижтимоий, биологик, вақтинчалик, абстракт ва б. шаклларга эга бўлиши мумкин ва ўзаро муносабатни ифодалайди;
- **макон** – атроф-муҳитнинг тарқалганлик даражасини ифодаловчи ресурс ва
- **вақт** – қайтариб бўлмайдиган ресурс ҳисобланади.

¹ Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 112 p.

Барча ресурслар чамбарчас боғлиқ бўлиб ҳисобланади, битта масаланинг ҳал этилишига бир қанча ресурслар таъсир кўрсатиши мумкин. Тизимли таҳлил эса ҳуқуқшунослик соҳасида фаолият олиб борувчи шахсларга масаланинг ҳал қилинишида инсон томонидан яратилган сунъий қонунларни эмас, балки табиат ва борлиқ томонидан белгилаб берилган ресурсларга таянган ҳолда тизимли таҳлил услуб (метод)ларини қўллаган ҳолда фикр-мулоҳаза юритиш, мантиқий фикрлаш ва қарор қабул қилишни ўргатишдан иборатдир.

Назорат саволлари:

1. Тизимларга оид асосий ташунчалар қайсилар ва уларнинг тавсифлари қандай? Мисоллар билан баён этинг.
2. Муаммоли вазиятлар ёки бирор тизимга хос муаммонинг тизимли таҳлили қандай босқичларни ўз ичига олади?
3. Юридик соҳадаги тизимларнинг ва масалаларнинг тизимли таҳлилида Сизнингча нималарга кўпроқ эътибор қаратилиши лозим?
4. Тизимли таҳлилнинг юридик таълимдаги ўрни ва аҳамияти хусусида ўз фикрларингизни баён этинг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016. – 160 б.
2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012, – 594 p.
3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.
4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.
5. Ахборот тизимлари. Юриспруденцияда ахборот тизимлари. Дарслик / Каримов А.З. электрон вариант. Т.: ТДЮУ, 2016.
6. “Замонавий таълим ва инновацион технологиялар бўйича илғор хорижий тажрибалар” бўйича ўқув-услубий мажмуа. 2015 йил., www.bimm.uz
7. Guidebook to Decision-Making Methods, 2002.

2-мавзу: Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий ва эмпирик методлар.

Режа:

- 2.1. Тизимли таҳлилнинг интегратив функцияси.
- 2.2. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий методлар.
- 2.3. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи эмпирик методлар.

Таянч иборалар: *интегратив функция, илмий методлар, эмпирик методлар, анализ, синтез, дедукция, индукция, абдукция, Дельфи методи, SWOT-таҳлил.*

2.1. Тизимли таҳлилнинг интегратив функцияси.

Ўзида илмий билишнинг методологик инструментларини жамлаган тизимли таҳлил методи фаннинг барча йўналишларига хос бўлиб, бир йўналишда эришган ютуқларини бошқа йўналиш масалаларига тадбиқ эта олиши билан ажралиб туради. Бу ерда тизимли таҳлилнинг интегратив функцияси намоён бўлади. Аниқ фанларда шаклланган методлар ижтимоий-ҳуқуқий жараёнларда кечаётган ҳодисаларни тизимли тарзда ўрганишда самарали қўлланилади, худди шунингдек, айтайлик, когнитив ва ижтимоий психология эришган ютуқлар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, аҳолининг ижтимоий фаоллигини ёки интеллектуал ўсиш ва моддий фаровонлик даражаларини аниқлаш каби масалаларни тизимли таҳлилда қўл келади. Тизимли таҳлил суств формаллашган ёки формаллаштириш деярли мумкин бўлмаган мураккаб масалаларни ечишда турли туман усуллар ва ёндашувлардан фойдаланади. Бундай масалалар бир бирига турдош бўлмаган соҳаларга хос бўлиши мумкин, шунга қарамай, уларнинг ечимига тизимли таҳлилнинг жалб этилиши ҳамда тизимли таҳлил турли метод ва усуллардан фойдаланиши факти туфайли бир бирига турдош бўлмаган соҳалар орасида интегративлик юзага келади.

Ҳаракат, ўзгариш, фаолият ва бошқалар, яъни хулқнинг мавжудлиги тизимнинг асосий хусусиятларидан бўлиб ҳисобланади. Тизимнинг хулқи унинг ташқи муҳитига боғлиқ деб ҳисобланади, яъни унинг муайян муносабатда бўладиган бошқа тизимлар билан ўзаро алоқасига боғлиқ бўлади. Тизимнинг хулқи деганда тизимнинг вақт ўтиши билан мақсадли ўзгаришларни ифода этувчи жараённи тушунамиз. Тизимнинг хулқи ўзининг мақсадларининг қўйилишига боғлиқ равишда намоён бўлади.

Ҳар бир тизимнинг хулқи уни ташкил этувчи қуйи тизимлар структураси, улардаги мавжуд бўлган ўзаро мувозанат белгиларининг мавжудлигига боғлиқ

бўлади. Мувозанат хусусиятига кўра, тизим ўзига афзал бўлган ҳолат (ҳолатлар)га эга бўлади. Шунинг учун тизим ташқи муҳит таъсири остида ўз мувозанат ҳолатидан чиқиб кетиши ҳолатида кўриб чиқилади ва асл ҳолатини қайта тиклашга ҳаракат қилинади.

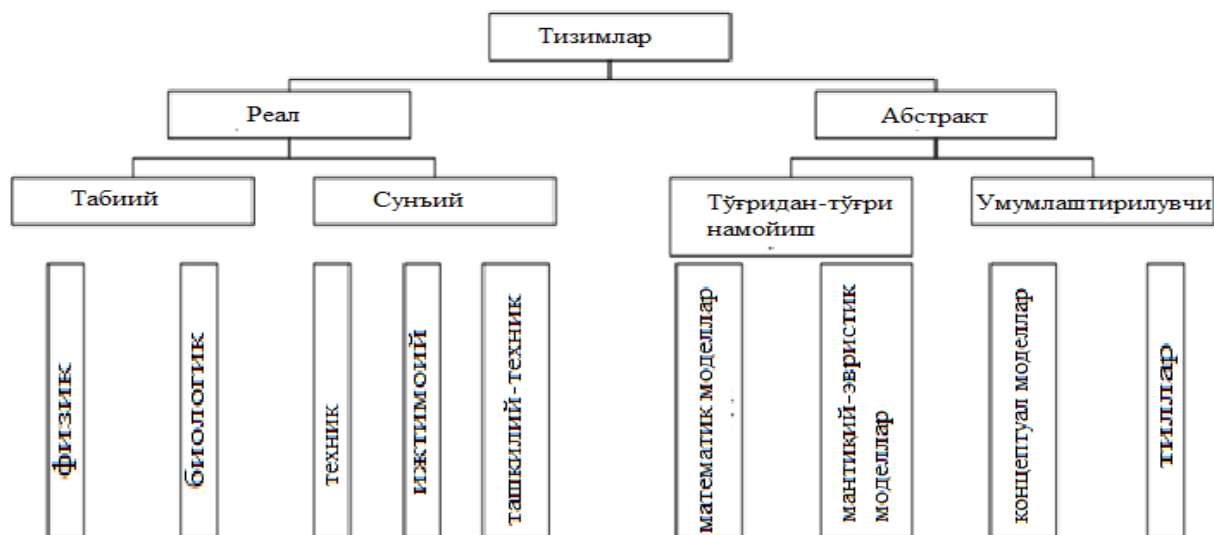
Тизимнинг яна бир асосий хусусиятларидан бири бу ривожланиш бўлиб ҳисобланади. Ривожланишни тизим хулқининг асосий қисми сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Тизимли таҳлилда қўйиладиган асосий камчиликлардан бири – бу тизимни ривожланишдан ажратилган ҳолда кўриб чиқиш ҳисобланади. Ривожланиш қонун-қоидаларини билмаслик – зулматда юриш билан тенгдир. Шу ерда Сенеканинг сўзларини келтириб ўтишни жоиз деб билдим: “Ким аниқ қайси жойга сузишни билмаса, унинг учун йўловчи шамол йўқ” (*Кто не знает, в какую гавань он плывет, для того нет попутного ветра*).

Тизимнинг хулқи унинг ташқи таъсирларга бўлган муносабати билан белгиланади. Тизимнинг фундаментал хусусиятларидан бири бу барқарорлик хусусияти, яъни тизимнинг ташқи таъсирларга қарши кураша олиш хусусияти бўлиб ҳисобланади. Бу хусусият тизимнинг мавжуд бўлиш “умри”га таъсир кўрсатади.

Содда тизимлар барқарорликнинг пассив шаклларига эга ҳисобланади: мустаҳкамлик, мувозанатлилик, созланилиши, ўзаро боғлиқлилик. Мураккаб тизимларга эса барқарорликнинг фаол шакллари хос ҳисобланади: ишончлилик, ҳаётга интилувчанлик ва мослашувчанлик.

Ишончлилик – бу тизимнинг айрим элементларининг ишдан чиқиши ёки яроқсиз ҳолатига келишидан қатъи назар уларни бошқалар билан алмаштириш ва нусхасини яратиш орқали тизим тузулишини сақлаб қолиш хусусияти бўлиб ҳисобланади, ҳаётга интилувчанлик эса зарарли фазилатларни бартараф этиб бориш хусусиятидир. Мослашувчанлик эса – бу ташқи муҳит ўзгарувчанлиги шароитида тизимни сақлаб қолиш, такомиллаштириш ёки янги хусусиятларни ўзлаштириш мақсадида тизимнинг хулқи ёки тузулмасини ўзгартириш хусусияти бўлиб ҳисобланади.

Ҳар қандай тизим муҳит ичида мавжуд бўлади Айрим ҳолларда улар ўртасидаги боғлиқлик шунчалик кучли бўладики, улар ўртасида чегарани аниқлаш жуда мураккаб бўлиб қолади. Тизимни муҳитдан ажратиб олиш – бу тизимни қанчалик идеаллаштириш мақсадига боғлиқ бўлади. Тизимларнинг классификациясини қуйидаги расмда кўришимиз мумкин:

7-расм. Тизимлар классификацияси

2-жадвал. Тизимлар классификацияси.

Классификация критерийси	Тизимлар синфи
Ташқи муҳит билан алоқасига кўра	Очиқ Ёпиқ Аралаш
Тузилишига кўра	Содда Мураккаб Катта
Вазифаларнинг табиатига кўра	Махсус Кўп вазифали (универсал)
Ривожланиш табиатига кўра	Барқарор Ривожланаётган
Ташкиллаштирилганлик даражасига кўра	Яхши ташкиллаштирилган Яхши ташкиллаштирилмаган (диффуз)
Хулқи (хатти-харакати)нинг мураккаблигига кўра	Автоматик Ҳал этувчи Ўз-ўзини ташкиллаштирувчи Башорат қилувчи Шаклни ўзгартирувчи
Элементлараро алоқасига кўра	Детерминистик Стохастик
Бошқарув тузилишига кўра	Марказлаштирилган Марказлаштирилмаган
Тайинланишига кўра (мақсад)	Ишлаб чиқарувчи Бошқарувчи Хизмат кўрсатувчи

Жамиятда инсонлараро бўлиб вужудга келадиган ҳар қандай муносабат 3 та муносабат тури орқали ўз ифодасини топади:

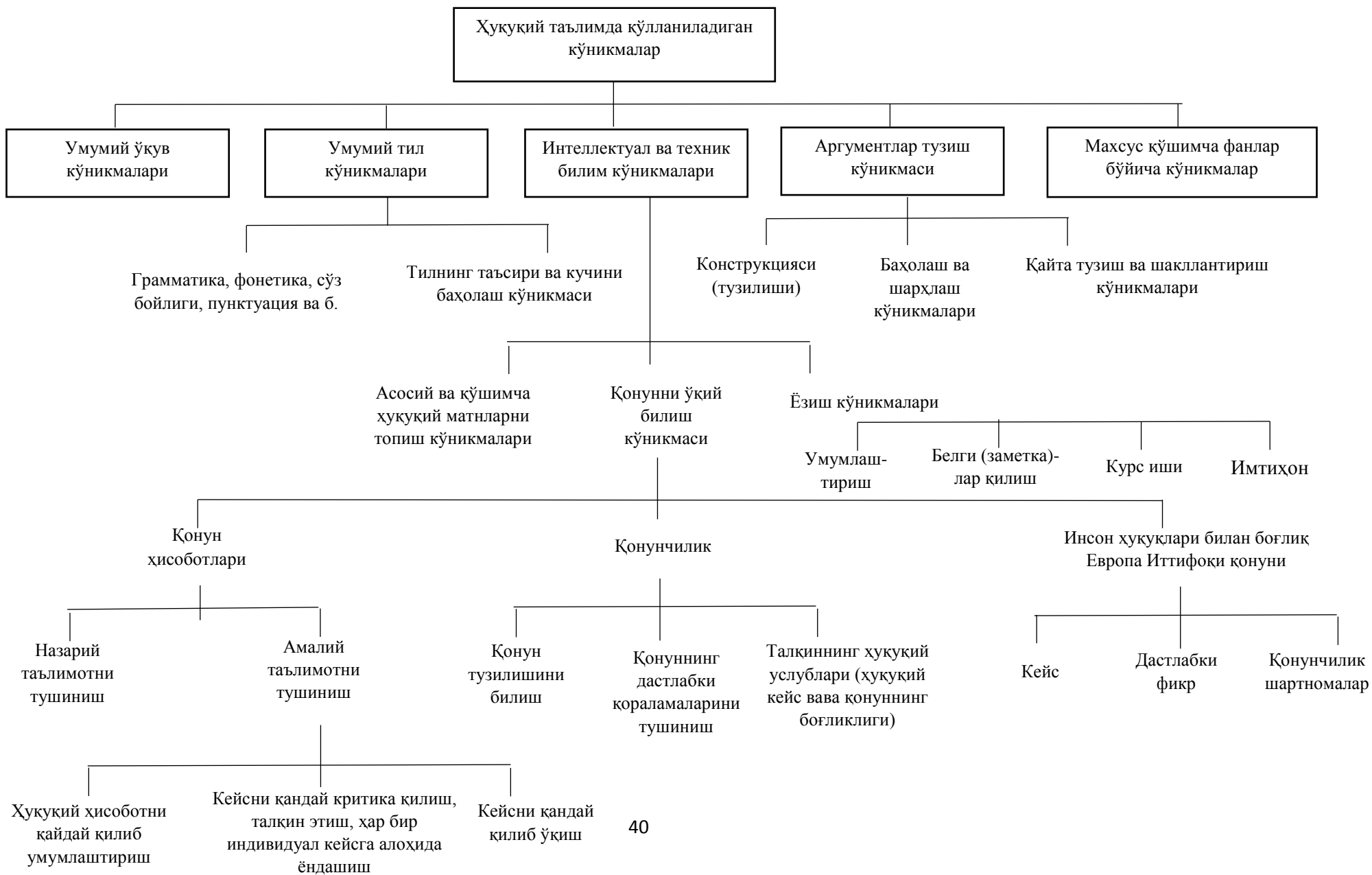
1. Инсон – табиат;
2. Инсон – техника;
3. Инсон – инсон.

Биринчи ва иккинчи муносабат орқали ифода этилган жараёнларда фаолият аниқ белгиланган қоида, меъёр ва тартиб орқали ташкил этилади.

“Инсон - инсон” муносабатини ифодаловчи жараён энг мураккаб жараён бўлиб ҳисобланади. Бундай муносабатни тартибга солиш ўзига хос ёндашувни талаб этади. Чунки, инсон – онгли мавжудот, унинг психологик ҳолати ҳар қандай фаолиятнинг асосида ётишини, албатта, биринчи навбатга қўйишимиз лозим. Шундай экан, инсоннинг психологик ҳолатига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили ҳам жуда муҳим бўлиб ҳисобланади.

Энг яхши юрист – бу масалани судгача етказмасдан ҳал қилган юрист ҳисобланади. Бунинг учун юрист (ҳуқуқшунос) кучли билим эгаси бўлиши лозим. Бунинг учун юрист қандай билим ва кўникмаларга эга бўлмоғи лозим? деган савол туғилиши табиийдир. Юриспруденцияни ўрганишда лозим бўлган билим ва кўникмаларнинг график кўриниши қуйидаги жадвалда келтирилган:

8-расм. Юриспруденцияни ўрганишдаги қўникмаларнинг график кўриниши.
 (“Legal Methods and Reasoning” second edition, Sharon Hanson, LLB, MA, 2003, ISBN 1-85941-783-3)

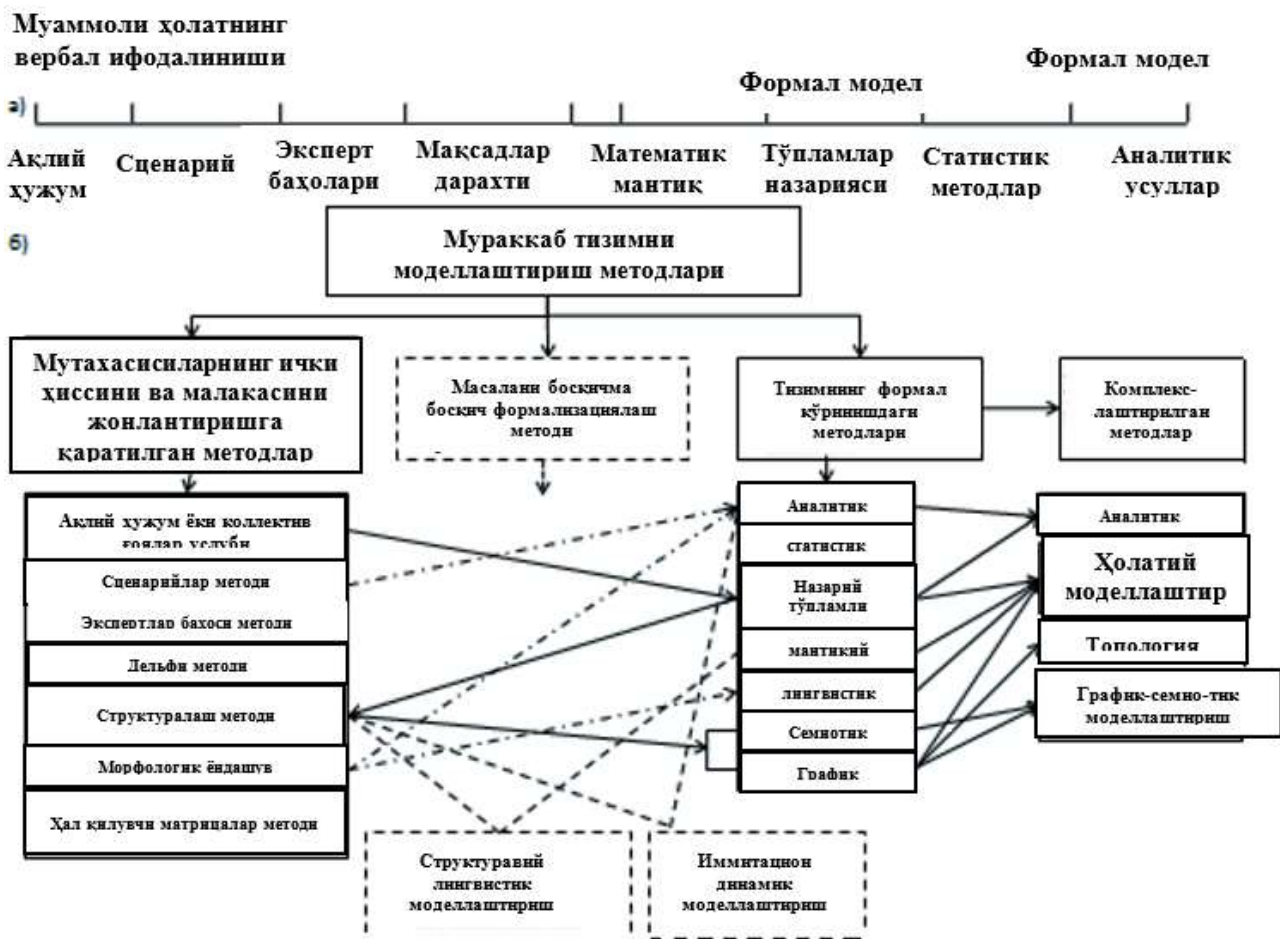

Юқоридаги графикда ҳуқуқшунос қандай билим ва кўникмаларга эга бўлиши зарурлигини яққол кўриш мумкин. Чизмада кўрсатилган билим ва кўникмалар ўзига хос таҳлил усуллари билишни талаб этади. Шундай экан кейинги бўлимимизда айнан тизимли таҳлилда қўлланиладиган илмий ва эмпирик услубларни кўриб чиқамиз.

2.2. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи илмий методлар

Ўзида илмий билишнинг методологик инструментларини жамлаган тизимли таҳлил методи фаннинг барча йўналишларига хос бўлиб, бир йўналишда эришган ютуқларини бошқа йўналиш масалаларини ечишга тадбиқ эта олиши билан самаралидир.

Муаммоли вазиятлар, жараёнлар ва муайян тизим масалаларини тизимли таҳлил қилишда кўплаб методлар ҳамда воситалардан фойдаланилади. Улар қуйидаги жадвалда келтирилган¹ (5-расм).

8-расм. Тизимли таҳлил услуб(метод)лари.

¹ Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.

Илмий усуллар – илмий билиш фаолияти доирасида ҳақиқатга объектив билимлар орқали эришиш тамойиллари, усуллари ва услублари йиғиндисидир. Бундай усул ва услублар илмий тадқиқот методологиясида ўз ифодасини топади. Бу ҳақда батафсил тўхтилиб ўтишга ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

Илмий тадқиқот, яъни билиш жараёнининг таҳлили илмий бадқиқотнинг асосий иккита турини ажратиб беради:

1. Ҳам илмий, ҳам назарий билимларга асосланган универсал тадқиқот усуллари.
2. Эмпирик ва назарий билим усулларида иборат бўлган фақатгина илмий билишда қўлланиладиган усуллар.

Илмий усулларга анализ ва синтез, абстрактлаш (мавҳумлаштириш), умумлаштириш, индукция ва дедукция, аналогия (ўхшашини топиш), моделлаштириш каби усуллари киритишимиз мумкин.

9-расм. Илмий усуллар.

Анализ - нарсани таркибий элементларга, қисмларга ёки таркибий белгиларга бўлиш демақдир. Анализ – тизимли таҳлилда қўлланилувчи шундай бир усулдирки, унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий жиҳатдан хусусиятларини таҳлил қиламиз. Синтез – шундай бир усулдирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ва амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтираемиз¹.

¹ Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 178 p.

Синтез - анализнинг акси ёки тескараси бўлган тафаккур жараёнидир. Бунда таркибий қисмлар ягона бир бутунга бирлашади. Анализ ва синтез бири бири билан чамбарчас боғлангандир, чунки фикр жараёнининг айрим босқичларида биринчи ўринга анализ ёки синтез чиқади. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмларини бир бутун қилиб қўйишдан иборат бўлиб, амалий анализ бўлгани сингари амалий синтез ҳам бўлади.

Абстракция – шундай фикр тафаккур шаклидирки, унинг ёрдамида моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз. Абстракция - шундай бир фикрлаш жараёнидирки, бунда тафаккурда акс этилаётган бир ёки бир неча объектларнинг бирор белгиси (хусусияти, ҳаракати, ҳолати, муносабати) шу объект ёки объектлардан фикран ажратиб олинади. Бу жараёнда объектдан ажратилган бир белгининг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция одатда анализ жараёни ёки анализ натижасида содир бўлади. Абстракция умумлаштириш билан боғлиқдир.

Умумлаштириш – тафаккурда акс этган бир туркум нарсаларнинг, ўхшаш муҳим белгиларнинг шу нарсалар тўғрисидаги битта тушунча қилиб, фикрда бирлаштириш демакдир. Умумлаштириш - предметлар ва ҳодисаларни уларнинг умумий ва асосий томонларини ажратиб кўрсатиш асосида бир-бирлари билан фикран бирлаштиришдир.

Таққослаш – бу восита ёрдамида объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади. XIX-XX асрларда яшаган олим К.Д.Ушинский таққослаш жараёни борасида қуйидагиларни таъкидлаган: “Агар сиз табиатни бир нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзида жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлигини топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим белгиларини пайқаб оласиз, демак шу нарсани тушуниб оласиз”. Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: а) амалий аниқ нарсаларни бевосита солиштириш; б) назарий тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади:

- Индуктив хулоса чиқариш – бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулидирки, бунда бир неча якка ва айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади, ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади.

- Дедуктив хулоса чиқаришда умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун барча жиноий ишлар жазога тортилади. Ўғирлик – жиноят. Демак, ўғирлик жазоланади.

- Аналогия деб нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади.

Таққослаш, анализ ва синтез, абстракция ва умумлаштириш, конкретлаштириш, классификация (тасниф) ва системалаштириш (тизим)га солиш усуллари асосий турларидир.

Таққослаш - нарсалар ўртасидаги ўхшашликни ёки тафовутни, тенглик ёки тенгсизлик борлигини, бир хиллик ёки қарама-қаршилик борлигини аниқлашда ифодаланади. Амалий таққослаш бир нарсани иккинчи нарсага солиштириб кўрилатганда, масалан, ўғирликни бошқа бир жиноят тури билан солиштиришда ўз ифодасини топади. Таққослаш тасаввур қилинаётган ёки қилинган нарсаларни бир-бирига фикран солиштириб кўриш йўли билан ҳал бўлади.

2.3. Тизимли таҳлилда қўлланилувчи эмпирик методлар.

Илмий тадқиқотларда ҳақиқатни излаш аввалам бор эмпирик тарзда бошланиб, илмий исботгача давом этиши даркор. Шу ўринда масалани ҳал этиш (ҳақиқатни аниқлаш) йўлида ҳар қандай услуб, усул ва воситалар самара беришига қараб, у ёки бу вазиятларда қўлланилиши мумкин. Кўплаб илмий назариялар ҳам эмпирик услублар орқали ривожланишни бошлаган, уларнинг айримларигина ҳосилавий назариялар, яъни мавжуд назариялар шажарасига мансуб ҳисобланади.

Тизимли таҳлил фани ҳам ўз навбатида классик назариялардан озикланади, муаммоли вазиятларнинг тизимли таҳлилида замонавий усул ва воситалар қатори эмпирик методлардан ҳам фойдаланилади. Масалан, кузатиш, ўлчаш, тажриба ўтказиш ва б.

Микдорий ҳамда номикдорий услублардан фойдаланиш – тизимли таҳлилнинг асосий принципиал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ҳақиқий жараёнда қарорлар қабул қилишда услублар танладини осонлаштириш учун услубларни гуруҳлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳар бир масаланинг моҳияти уни вербал (оғзаки) кўринишдан расмий (ёзма) шаклга келтиришдан иборат бўлади. Оддий масалаларда бундай ифода инсон тафаккурининг ўзида шаклланади ва шахс буни қандай амалга оширганлиги ҳақида тасаввурга эга бўлмаслиги мумкин. Агар ҳосил бўлган модель амал қилувчи қонунларга таянса, ёки экспериментларда ўз тасдиғини топса, бундай модель шу типдаги масалаларни ечишда қўлланилишга тавсия этилиши мумкин.

Масаланинг мураккаблашиб бориши, унинг моделини тузиш ва уни асослаш жараёнини ҳам мураккаблаштиради. Бошида эксперимент қимматга тушади, иқтисодиётда эса амалга оширишнинг ўзи мумкин эмас. Масала бундай ҳолда бошқа тусга ўтади, яъни масалани вербал шаклдан расмий шаклга ўтказиш энг асосий қисм бўлиб қолади¹² (қаранг: [2], 4-қисм; [4], 30-бет.)

Турли билим соҳаларида вербал таснифни формал кўринишга келтириш учун махсус усул ва услублар ишлаб чиқилди. Бундай услубларнинг барчаси икки синфга ажратилади:

- тизимларни тақдим қилишда расмийлаштирилган услублар;

- тизимли таҳлилда эксперт методлари номини олган услублар, яъни бунда мутахассисларнинг тажриба ва интуицияси инобатга олинган ҳолда таҳлил амалга оширилади. (5-расмга қаранг).

Эмпирик усулларга кузатиш, тасвирлаш, ўлчаш, тажриба (эксперимент) каби усулларни киритишимиз мумкин. Кенг маънода эмпирик усуллар деганда ҳаёт давомида инсон амалий фаолияти асосида кузатувлар натижасида тўпланган билимлар назарда тутилади. Замонавий методологияда эса эмпирик услубларга кузатув ва эксперимент, яъни тажрибаларни киритишади. Бундай усулларнинг қўллашдан асосий мақсад ўрганилаётган муаммони ҳал этишда аввалроқ бўлган жараёнларни кузатиш ёки тажриба ўтказиш орқали билим олишдан иборатдир. Албатта, инсон билан боғлиқ бўлган фаолиятда тажриба ўтказишда эҳтиёткорлик ва катта масъулият талаб этилади.

Кузатиш усули – натурада (жойида) ёки масофадан туриб объектларнинг мониторингини олиб бориш орқали амалга оширилади. Жамият ва табиатнинг ташқи омиллар натижасида ўзгарувчанлиги жараёнларни майдон, макон ва давр мобайнида қай тарзда ўзгариб боришини кузатиб бериш усулларини қўллашни талаб этади. Кузатиш усуллари бир нечта турларга бўлинади: 1. Тўғридан-тўғри кузатиш. 2. Билвосита кузатиш. 3. Бевосита кузатиш. 4. Восита (ускуна, техника ва ҳ.к.) ёрдамида кузатиш. Албатта, бу усуллар алоҳида қўлланилмайди, улар бир-бирини тўлдирган ҳолда бир нечта усуллар биргаликда қўлланилиши мумкин.

Тажриба – махсус билим олишга йўналтирилган мақсадга йўналтирилган, методик характерга эга бўлган малакавий усулдир. Кўпроқ табиат, ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган жараёнларда ишлатилган бўлса, бугунги кунда ижтимоий соҳаларга ҳам кириб келмоқда. Масалан, 2013 йил 20 мартда Президентимизнинг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳаси

¹ **Systems analysis and design** / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.

² **Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers** / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

нормаларини тажрибадан ўтказиш бўйича ҳуқуқий эксперимент ташкил этишга йўналтирилган Фармойиш қабул қилинди.

Ҳуқуқий эксперимент ўтказиш давлат органлари фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлашга, оммавий ахборот воситалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари улар фаолиятдан кенг хабардор бўлишига йўналтирилган қонун лойиҳаси нормаларини такомиллаштириш бўйича асосли таклифларни ишлаб чиқишга қаратилган эди.

Ҳуқуқий эксперимент — бу экспериментал ҳуқуқий нормаларнинг самарадорлигини, фойдалилигини ва тежамлилигини текшириш ҳамда умумий амал қиладиган бўлғуси қонуннинг мақбул вариантларини пухта ишлаш учун чекланган географик ва вақт кўламида қонун лойиҳаси нормаларини синовдан ўтказишдир¹.

Ҳуқуқий экспериментдан фойдаланиш қонун ижодкорлиги фаолиятининг демократик усулларида бири ҳисобланади. Ундан халқаро амалиётда кенг фойдаланилади. Бу усулдан фойдаланиш жамият ва давлат қурилишининг реал юридик амалиёти билан бевосита боғлиқ, илмий асосланган қонун ҳужжатлари лойиҳалари ҳуқуқий нормаларининг ҳаётийлиги ва самарадорлиги бўйича тавсиялар олиш имконини беради. Президент Фармойиши бир томондан, ушбу қонун лойиҳасини такомиллаштириш учун янги имкониятлар очса, иккинчи томондан, қонун ижодкорлиги ташаббуси субъектларининг қонун ижодкорлиги фаолиятига янги, истиқболли, демократик тамойилларга асосланган экспериментал усулни кенг жорий этиш асосини шакллантиради.

Шунингдек, ҳуқуқий эксперимент давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти тўғрисида ахборот олишдан манфаатдор шахсларга, биринчи навбатда, оммавий ахборот воситалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига зарур ахборотни олишнинг кенг имкониятларини беради.

Назорат саволлари:

1. Сизнингча, фанлараро интегративлик қандай кечади? Тизимли таҳлилнинг интегратив функциясини мисолларда кўрсатинг.
2. Тизимли таҳлил жараёнида қандай илмий методлар қўлланилиши мумкин?
3. Тизимли таҳлил жараёнида қандай эмпирик методлар қўлланилиши мумкин?

¹ Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 138 p.

4. Тизимли таҳлил фанини мукамал ўзлаштириш ҳамда уни юриспруденция масалаларига тадбиқ этиш учун қандай фанларни ҳамда назарияларни билиш керак?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.

2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.

3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.

4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

3-мавзу: Юридик соҳадаги тизимларни ўрганишда тизимли ёндашув.

Режа:

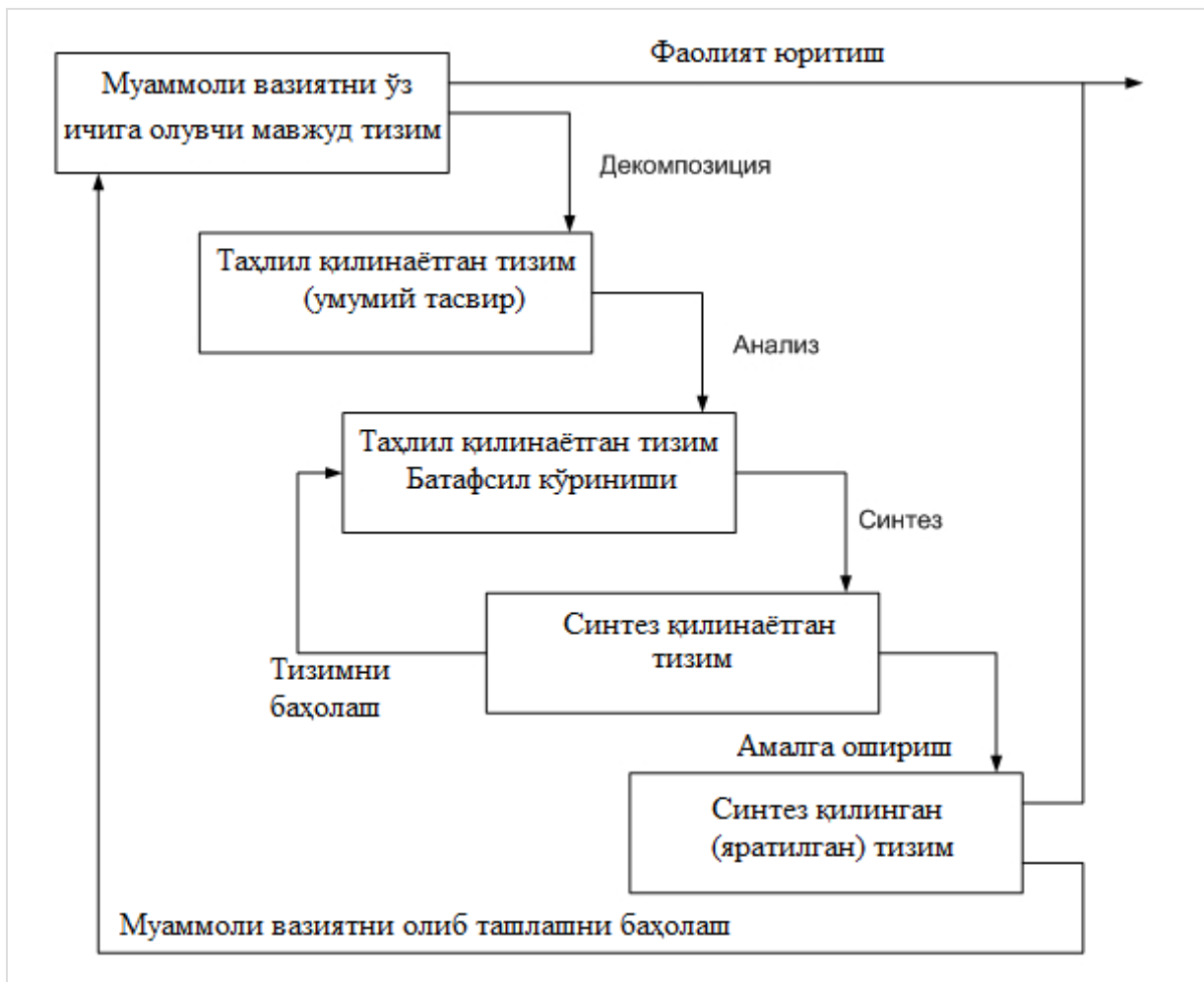
- 3.1. Юридик соҳадаги тизимлар, уларнинг тузилмаси ва таркиби.
- 3.2. Юридик соҳада мавжуд муайян тизим масалаларига нисбатан тизимли ёндашув.

Таянч иборалар: *юридик соҳа, тизим тузилмаси, тизим элементлари, тизимли ёндашув, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, ҳуқуқий бўйлиқ, юрисдикция, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизими.*

3.1. Юридик соҳадаги тизимлар, уларнинг тузилмаси ва таркиби.

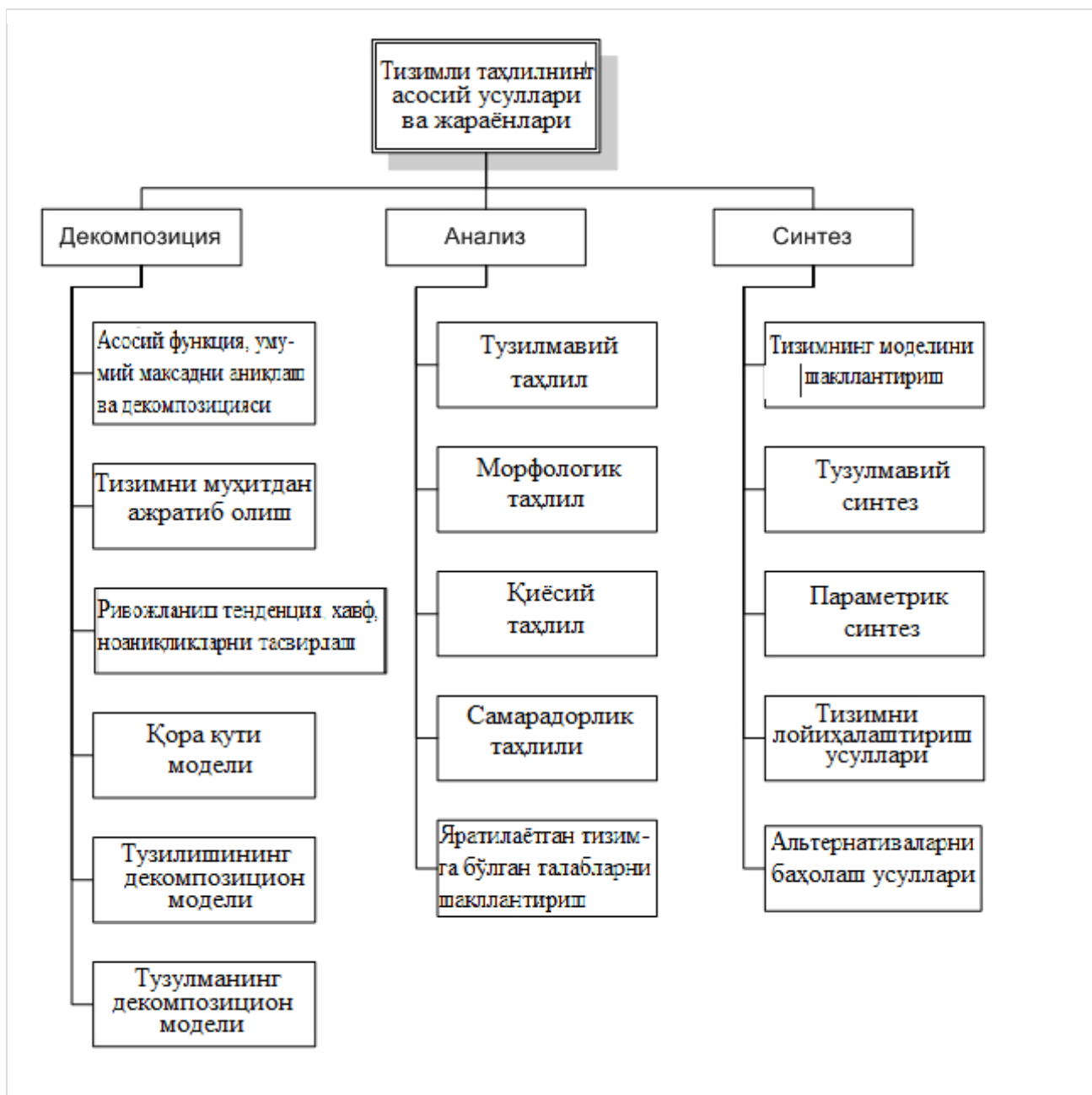
Инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳар қандай жараён ҳуқуқий тартибга солишга муҳтож ҳисобланади. Бугунги кунга келиб, юзага келадиган муаммони у келиб чиққан муҳитдан ажратиб олган ҳолда кўриб чиқиш ва қарор қабул қилиш нотўғри бўлиб ҳисобланади. Аввалги бўлимларда айтиб ўтганимиздек, муаммо муҳитдан ажратилмаган ҳолда кўриб чиқилгандагина, кутилган натижа ва самарага олиб келиши мумкин. Ҳар бир соҳада инсон фаолиятини тартибга солишга эҳтиёж пайдо бўлар экан, ўз навбатида янги тизимнинг шаклланишига олиб келади.

Инсон жамиятнинг бир бўлаги, давлатнинг бир қисми экан, барча йўналишларда, айниқса, бугунги кунда пайдо бўлаётган янги фаолият турлари натижасида янги тизимларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Интернет технологияларининг ҳаётга кириб бориши инсон ва интеллектуал мулк борасида вужудга келадиган муаммоларни ҳал этишни, янги тўлов тизимларининг пайдо бўлиши электрон тўлов тизимлари ва инсон фаолиятини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган жараёнларни ва муносабатларни тартибга солишни, масофавий ўқиш турининг пайдо бўлиши таълим олиш масаласининг ва ҳ.к.ларни ҳал қилишда янги тизимларнинг пайдо бўлишини тақозо этади. Юзага келган муаммони ҳал қилишда инсон ушбу муаммони ечимига тўғридан-тўғри ва билвосита таъсир этувчи муҳит ва омилларни таҳлил қилган ҳолда абстракт тизимни ярата олиши муҳим ҳисобланади. Умуман олганда, муаммоли вазиятда муаммоларни ҳал қилишда тизимли ёндашувни қуйидагича тасвирлаш мумкин:

10-расм. Муаммо ечимда тизимли ёндашув.

Муаммони ечишда қўлланиладиган тизимли таҳлил усулларини ва уларга хос бўлган жараёнларнинг соддалаштирилган шаклини қўйидаги тасвирда кўришимиз мумкин:

11-расм. Тизимли таҳлилнинг асосий усуллари ва жараёнлари..

Амалиётда тизимли таҳлилнинг тасвирда кўрсатилган босқичма-босқич жараёнига эътибор берилмайди, чунки ҳақиқатда тизимли таҳлилнинг вазифалари мураккаб бўлади ва бу тартибга амал қилиш асосий мақсаддан четланишга олиб келиши мумкин. У ёки бу усулларнинг қўлланилиши ечилаётган муаммонинг табиати, келиб чиқиши ва бошқа кўп омилларга боғлиқ бўлиб ҳисобланади.

3.2. Юридик соҳада мавжуд муайян тизим масалаларига нисбатан тизимли ёндашув.

Ҳар бир тадқиқотчи “тизимли ёндашув” да ўз мазмунини беришга ҳаракат қилади. Булар орасида ягона умумийлик - бу тизимнинг мураккаблигини тан олишдан иборатлигидир. Мураккаблик ҳам ўз навбатида турлича талқин этилади ва унга асосан турлича ёндашувлар таклиф этилади. Бу эса ўз навбатида тизимли таҳлилнинг мураккаблашишининг асосий сабабларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Турлича таърифларни кўриб чиқамиз:

Тизимли ёндашув – интеграция, ҳодиса, объектнинг турли жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқиш, синтез ва таҳлил этиш. (А.Холл)

Тизимли ёндашув – ҳар қандай тизимни ўрганишда қўлланиладиган тадқиқот ва восита эмас, балки бир бутунликни ташкил этувчи тизимларни ўрганишдаги ёндашувдир.

Тизимли ёндашув – объект, процедураларни тизим ва уни амалга ошириш услублари сифатида ифодаланишидир.

Тизимли ёндашув – Д. Бурчвилд таснивига кўра бирор бир масалани ечишда турли хил таълимотлар ва баҳолашларни олиш ва танлаш учун берилган жуда кенг имкониятлардир, улар асосида эса энг оптималини танлаб олиш имконияти мавжуд бўлади.

Тизимли таҳлилда масалани ҳар хил кичик бўлақларга бўлиб кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Аксинча, токи масалада барча дуч келиши мумкин бўлган жойлар ва масалалар қамраб олинмагунга қадар, масала сунъий равишда янада мураккаблаштирилиб ва кенгайтирилиб борилади.

Бошқа сўз билан айтганда, тизимли таҳлил масала ечимида фақатгина бир кичик доирада чегараланиб қолмасдан, балки мутахассис доирасидан чиқиб кетган масалаларга ҳам эътиборни жалб этган ҳолда ёндашувни талаб этади.

Тизимли ва комплекс ёндашувларнинг ўхшаш ва фарқлари

3-жадвал.

Ёндашув характеристикаси	Комплекс ёндашув	Тизимли ёндашув
Молиялаштириш	Уларнинг фанлараро намоишини ва ўзаро хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда	
Мақсаднинг белгиланиши	Объектив воқеликни синтезлаштирилган ифодасига кўра	
Кўрсатмаларни амалга ошириш механизми	Турли фанлар асосида синтез қилиш (натижаларни	Тизим белгиларини ўзида ифода этувчи янги билимлар даражасида

	умумийлаштириш шарти билан)	битта фан доирасида синтез қилиш,)
Тадқиқот объекти	Турли ҳодиса, жараён, ҳолат ва сумматив тизимлар	Фақат тизимли объектлар, яъни бирор қонун асосида структуралаштирилган элементлардан ташкил топган бутун тизимлар
Услуб	Фанлараро – самарадорликка таъсир этувчи иккита ёки ундан ортиқ кўрсаткичларни инобатга олади.	Тизимли – самарадорликка таъсир этувчи барча кўрсаткичларни инобатга олади.
Тушуниш аппарати	Асосий вариант – нормативлар, экспертизалар, умумлаштириш, критерияларни ифодалаш учун муносабат	Ривожланиш тенденциялари, муносабатлардан фарқланадиган аналитик боғловчилар, критерийларни текшириш, оптимал шаклни танлаш.
Принциплар	Мавжуд эмас	Асосни ташкил этувчи: тизимли, иерархиялар, интеграциялар, расмийлаштириш
Назария ва амалиёт	Назария мавжуд эмас, амалиёт эса самарасиз	Системология — тизимлар назарияси. Системотехника — амалиёт, ГТ — методология
Умумий характеристика	Ташкилий-методик (ташқи) тахминан, Ҳар томонлама, боғлиқ, ўзаро шартли	Методологик (ички), объект табиатига яқинроқ, мақсадга йўналтирилган, тартиблаштирилган, ташкиллаштирилган
Ўзига хос хусусиятлари	Муаммо кенглиги инобатга олиниши	Ноаниқлик ва риск шароитида муаммо кенглигининг инобатга олиниши
Ривожланиши	Мавжуд бўлган билимлар асосида	Бир фан доирасида
Натижа	Иқтисодий натижа	Тизимли

		натиха(муаллифлик материаллари)
Кадрларни тайёрлаш	Бор	Йўқ
Амалга ошириш мисоллари	Техник-иқтисодий мантикий асосланиши, замонавий технологияларнинг мақсади сифатида фойда қонуни	ГОЭЛРО режаси, Космик тизимлар, ПЖЦ бўйича тизимли баҳолаш, ҳар томонлама фойда қонуни, экология принциплари ва меҳнат хавфсизлигига тўғри риоя этилиши
Ечимнинг стандартлилиги	Бор	Йўқ

Тизимли ва комплекс ёндашувлар орасидаги ўзаро фарқ мавжудлиги ўринли ҳисобланади. Чунки комплекс ёндашувга мос келувчи иқтисодий самарадорлик фақат пул шаклида ифодаланувчи баҳолаш омилларини ҳисобга олади. Лекин инсон эҳтиёжларини баҳолаш учун фойда баҳолаш мезони сифатида деярли мос келмайди. Жамият бойлигини ифодаловчи пул шаклидан фарқли бўлган янги бир тушунча керак. Ва бундай тушунча тизимли ёндашув асосида шаклланган тизимли самарадорлик тушунчасида ўз ифодасини топади (қаранг: [2], 1-қисм; [4], 67-71 бетлар.)¹²

Юридик таълимда тил, яъни нутқга алоҳида тўхталмасдан иложи йўқ. Инсон ҳаво билан нафас олгандек, юриспруденцияни нутқсиз тасаввур этиш жуда қийин. Инсон ўз ҳис-ҳаяжони, кўрқиш ва хурсандчилиги, тажрибаси ва ўйларини нутқ орқали ифода этади. Баъзида инсон, яъни юрист бошқа инсонларнинг ҳис-ҳаяжони, фикр-ўйларини ифодалаббериши лозим бўлади. Мақсадни ифодалашда нутқнинг тўғри ифодаланмаслиги қайтариб бўлмас хатолик ва вазиятларнинг келиб чиқишига асос бўлади. Муаммо, масалалар, фикр-ғояларнинг тўғри ифодаланиши, албатта, таҳлилнинг чуқурлигига боғлиқ бўлади, яъни фикрлаш жараёнида тизимли таҳлил услубларининг кенг қўлланилишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади. Аввалги бўлимларда тизимли таҳлил жараёнида қўлланиладиган бир қатор усулла билан танишиб чиқдик.

Юридик соҳадаги тизимларни ўрганишда юридик муаммоларнинг ва қоидаларнинг табиатини тушуниш катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Агар масаланинг табиати умумий ҳолда тушунарли бўлмаса, ҳуқуқий қоидаларни тушуниш қийин бўлади, ҳуқуқий қоидаларни муаммо ечимида қўллаш ўзига хос мураккабликларни келтириб чиқариши аниқ бўлиб ҳисобланади³.

¹ **Systems analysis and design** / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012, 257 p.

² **Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers** / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013, 159 p.

³ Sharon Hanson, Legal Method and Reasoning, Second edition, London, Sydney, 2003, 167 p.

Назорат саволлари:

1. Юридик соҳадан, тизимлар назариясидаги мураккаб тизим термини таърифига мос келувчи, қандай тизимларни кўрсата оласиз? Уларнинг қандай тузилмага ва таркибга эга?

2. Илмий тадқиқотларнинг қандай фундаментал ёндашувларини биласиз? Уларни тавсифланг.

3. Сизнингча, юридик соҳада мавжуд муайян тизим масалаларига нисбатан тизимли ёндашувнинг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?

4. Илмий тадқиқотларда қандай фундаментал илмий ёндашувлар қўлланилади, уларнинг қайсиларидан юридик таълим ва юридик амалиёт масалаларини ечишда самарали фойдаланиш мумкин?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.

2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.

3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.

4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

5. Sharon Hanson, Legal Method and Reasoning, Second edition, London, Sydney, 2003.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот

Тизимли таҳлил асослари: асосий тушунчалар, тизимли таҳлил босқичлари, юриспруденциядаги ўрни ва аҳамияти

Ишдан мақсад: Тингловчилар тизимли таҳлил босқичларини ўзлари дарс бераётган фан профилига мос муайян тизим ёки юридик соҳадаги бошқа тизим мисолида, амалий муҳокама тарзида, биргаликда кўриб чиқадилар. Кўрилаётган тизим декомпозицияси шу тизимга хос муаммога нисбатан ўрганилади. Мазкур машғулотнинг мақсади тингловчиларнинг тизимли мушоҳада юритишларини мустаҳкамлаш, эътиборларини фаолият соҳаларида ва атрофда мавжуд тизимли тусга эга муаммоларга қаратиш, шунингдек, муаммоли вазиятлар юзага келган тақдирда уларни бартараф этишга оптимал ёндашиш усулларини танлай олишга оид малакаларни шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши.

Тизим декомпозицияси. Юридик соҳадаги тизим мисолида

Тизим декомпозициясини *тизимга хос масаланинг ечимини тизимнинг қисмтизимлари, яъни ташкил этувчилари даражасидаги қисм масалаларга бўлиб ҳал этилиши* деб тушунилиши мумкин. Айтайлик, мамлакатнинг суд-ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотлар масаласи. Мазкур тизим барча турдаги судларни, хусусан, Олий Суд, Конституциявий Суд, Олий хўжалик Суди, Ҳарбий суд, фуқаролик ишлари бўйича ва жиноят ишлари бўйича вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар судларини ўз ичига олади. Судьяларнинг ижтимоий ҳимояси масаласи охир оқибатда мамлакат суд-ҳуқуқ тизимини янада яхшилашга салмоқли ҳисса қўша олишини инобатга олиб, тизим ислоҳотлари айти шу масалани таҳлил қилиш ва унга оид давлат раҳбари ва ҳукуматнинг қарорларининг ишлаб чиқишдан бошланди.

Унга қадар амалга оширилган ишлар жараёнининг таҳлилинини тизимли таҳлил мисоли сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Суд-ҳуқуқ тизимини тизимли таҳлил нуқтаи назаридан ўрганиш учун қуйидаги саволларга асосланади: мазкур тизимнинг объектлари, предмети, субъектлари, қисм тизимлари, тизимли муаммолари, тизимнинг бош мақсади, кириш оқимлари, чектловлар, жараёни, чиқиш оқимлари, сифат назорати қисм тизими, тизимнинг жорий ҳолати ҳамда кутилаётган ҳолати, ташқи муҳит омиллари, ўлчов кўрсаткичлари ва тескари алоқа жиҳатлари нималар (кимлар) ва қайсилар?

Мазкур тизим таҳлилида декомпозиция босқичлари, синтез ва анализ услубларидан фойдаланилади.

Ишни бажариш учун намуна.

Ҳуқуқ доирасида ўтиладиган фанлардан давлат, жамият, ҳақида, уларнинг тузилиши, унда вазифаларнинг тақсимланиши ҳақида тасаввурга эгасизлар. Мана шу билимлардан фойдаланган ҳолда “Жамият” тушунчасини тизим сифатида тасвирлашга ҳаракат қилинг, унинг элементларини ажратиш ва элементлар ўртасидаги ўзаро таъсир доирасини аниқланг. Ушбу тизимнинг кириш, чиқиш оқимлари, тизим ичидаги жараёнини, жараёнга таъсир этувчи омилларни тушунишга ва таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Ушбу тизимнинг кичик моделини тузамиз. Ушбу масалани нафақат жадвал шаклида, балки бошқа кўринишларда ҳам ифода этса бўлади.

№	Тизимнинг номи	Мақсади	Тизимнинг кириш оқимлари	Тизимнинг чиқиш оқимлари	Тизимнинг элементлари	Тизим чекловлари	Белгиланган чора-тадбирлар
1	Жамият тизими	Давлатнинг ўз олдида қўйган стратегик мақсадларига эришишда ягона бир жамоа, институт сифатида фаолият олиб бориши	Аҳоли сони (q), ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар, Конституция	Чора-тадбирлар, вазифалар	Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташиқлотлар, Юридик ва жисмоний шахслар, Ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлар, Конституция	Ижтимоий муҳит, Иқтисодий муҳит, олиб борилаётган сиёсий тадбирлар, давлат бюджети	а) иш ҳақини ошириш; б) аҳоли ўртасида ҳуқуқий тарғиботлар ўтказиш; с) антитузим ҳаракатлари учун белгиланадиган жиноий жазоларни янада оғирлаштириш

Назорат саволлари:

1. Сизнингча, фанлараро интегративлик қандай кечади? Тизимли таҳлилнинг интегратив функциясини мисолларда кўрсатинг.
2. Тизимли таҳлил жараёнида қандай илмий методлар қўлланилиши мумкин?
3. Тизимли таҳлил жараёнида қандай эмпирик методлар қўлланилиши мумкин?
4. Тизимли таҳлил фанини мукамал ўзлаштириш ҳамда уни юриспруденция масалаларига тадбиқ этиш учун қандай фанларни ҳамда назарияларни билиш керак?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.
2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.

3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.
4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

2-амалий машғулот:
Юридик таълим сифатига таъсир этувчи
омилларнинг тизимли таҳлили

Ишдан мақсад: Мазкур машғулотда тингловчилар олий (юридик) таълим сифатига, хусусан ўқитиш сифатига ва ўзлаштириш сифатига таъсир этувчи омилларнинг тизимли таҳлили, ОТМ талабалари ўртасидаги ўқишга бўлган мативация жараёнининг тизимли таҳлили каби масалалар билан шуғилланадилар. Натижада жамоавий тарзда олий таълим тизими вакилларининг тизимга хос долзарб масалаларга эътибори қаратилади. Шунингдек, дарс бериш сифатини таъминлаш масаласи ҳамда таълим тизими “маҳсулотлари” буюртмачиларининг талабларини сифатли ижро этиш масаласининг долзарблиги ҳеч қачон кун тартибидан тушмаслигига урғу бериш машғулотнинг бош мақсади ҳисобланади.

Масаланинг қўйилиши.

Кўпларга маълумки, “таълим, фан ва амалиёт бирлиги” мутахассислар тайёрлашнинг асосий мезонлардан бири, қолаверса, сифатни белгиловчи позитив омиллардан саналади. Эндиликда юриспруденция соҳаси мутахассисларини тайёрлаш масалаларига жиддий эътибор берилди бошланди. Мазкур долзарб масалани ҳал этиш мақсадида 2013 йил 28 июнда Ўзбекистон Президентининг “Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ–1990-сон Қарори қабул қилинди. Мазкур қарорда белгиланган ТДЮУнинг асосий вазифалари ва фаолияти йўналишлари қаторида:

“ўқув жараёнини назарий тайёргарликнинг ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан узвий боғлиқлигини, талабаларда таҳлилий фикрлаш, янги билимларни мустақил равишда эгаллаш ва улардан фойдаланиш кўникмасини шакллантиришни таъминлайдиган ўқитишнинг замонавий шакл ва методлари, педагогик, ахборот-коммуникация, инновацион технологиялар асосида таъкил этиши;

давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш, бозор ислохотларини чуқурлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини

ривожлантиришининг долзарб ҳуқуқий муаммолари бўйича комплекс илмий тадқиқотлар ўтказиши, ушбу соҳадаги халқаро тажрибани ўрганиши ҳуқуқни қўллаш амалиётига, ўқув жараёнига илмий ишланмалар натижаларини самарали жорий этишни таъминлаш;

мамлакатдаги ўрта махсус, касб-ҳунар, шунингдек олий юридик таълим муассасаларида ҳуқуқий фанлар бўйича дарс бераётган педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, улар учун замонавий талаб ва стандартларга жавоб берадиган ўқув адабиётлар, ўқув-методик материаллар яратиши;

талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, ҳуқуқий, сиёсий маданиятини ва ҳуқуқий онгини ошириш бўйича самарали тизимни яратиши, уларда ватанпарварлик, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириши ҳамда ривожлантириши;

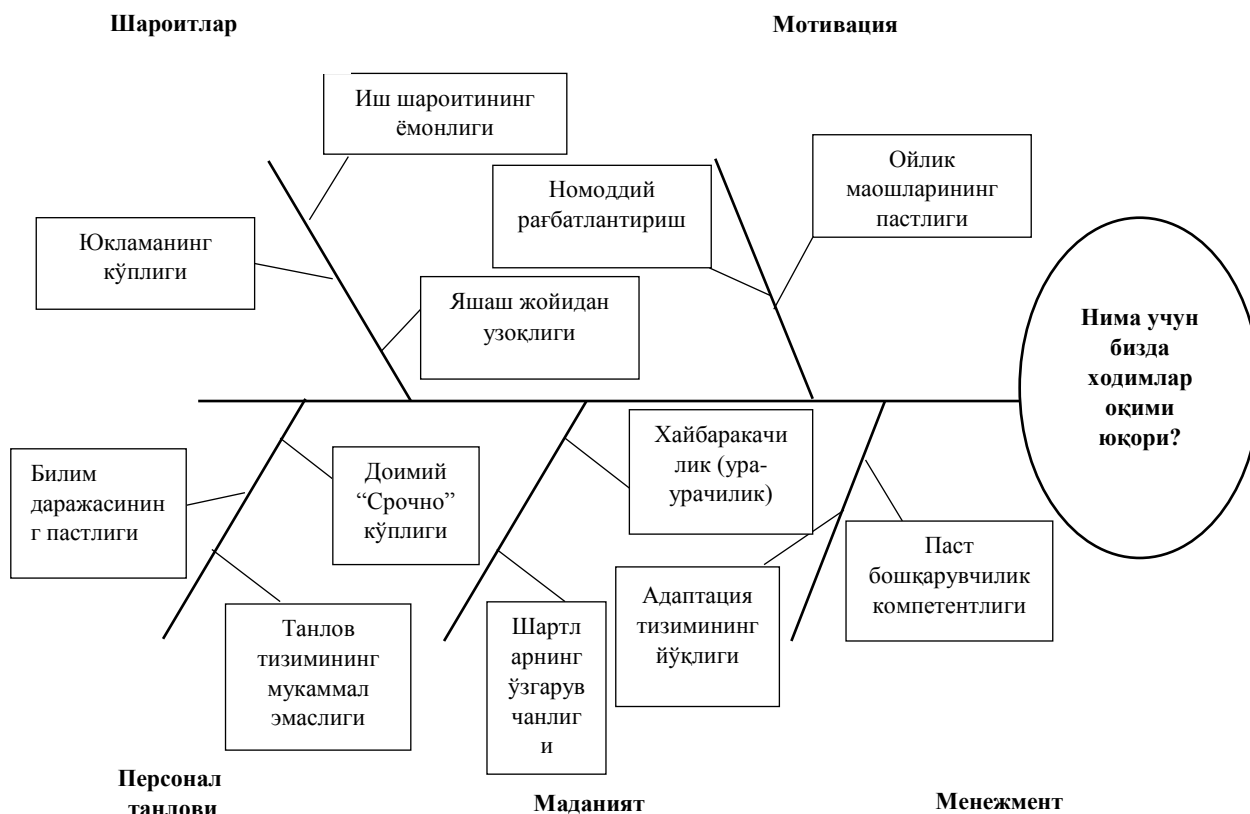
Университетнинг ўқув ва илмий бўлинмаларини ўқитишининг замонавий шакллари ва методларини эгаллаган, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва суд органларида, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг юридик бўлинмаларида амалий иш тажрибасига эга бўлган юқори малакали илмий, педагогик кадрлар билан таъминлаш, уларнинг малакасини оширишининг самарали тизимини яратиши; шартнома асосида хорижий мамлакатларнинг етакчи таълим, тадқиқот муассасаларининг юқори малакали мутахассисларини ўқув, илмий-методик ишларни ташкил этиши ва ўтказиши учун жалб этиши” назарда тутилган.

Мазкур ҳужжат “юридик кадрлар тайёрлаш тизими ҳолатини, тизимда мавжуд муаммоларни тизимли таҳлил қилиш натижасида, шунингдек, тизим самарасини янада юксалтириш мақсадида қабул қилинди, эндиликда унда белгиланган вазифалар ва меёрлар, кўриб турганингиздек, амалиётга интенсив жорий этилмоқда.

Таълим, фан ва амалиёт бирлиги мутахассислар тайёрлашнинг асосий мезонлардан бири, қолаверса, сифатни белгиловчи позитив омиллардан саналади.

Юридик таълим сифатига таъсир этувчи омилларнинг тасвирини қуйидаги келтирилган мисолга таянган ҳолда тузинг ва таҳлил қилинг.

Ишни бажариш учун намуна.

12-рasm. Исикава диаграммаси

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тизимли таҳлилнинг асосий масалаларидан бири – бу маълум бир масalani ечишда унинг мақсади ва натижага эришишга олиб борувчи ечимларни ташкил этувчи элементларга бўлиш, улар орасидаги мавжуд боғлиқликни аниқлаш ва масаланинг мантиқий ечимини аниқлашдан иборатдир, яъни бу жараёни биз шартли равишда “мақсад – мақсадга эришиш йўллари – ресурслар” тизими сифатида тасвирлашимиз мумкин. Шундай экан, бунда тизимли таҳлилнинг турли хил усулларидан фойдаланилади. Албатта, масаланинг табиатидан келиб чиққан ҳолда уни ечиш усули танланади. Жамиятимизда муайян бир тартибга солинмаган масалаларни ечишда қўлланиладиган усулларнинг бир нечтаси билан юқорида танишиб чиқдик. Лекин бундай усуллар жуда кўп. Амалий фаолият давомида бундай усуллардан қанчалик кўп фойдаланилса, ўйлайманки, кўзланган натижа ва мақсадларимиз шунчалик кутилган ва режалаштирилган кўрсаткичларга яқин бўлади.

Назорат саволлари:

1. Юридик таълим сифатига таъсир этувчи омилларни аниқлашда қандай усуллардан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади?.

2. Тизимли таҳлил жараёнида қандай илмий методлар қўлланилиши мумкин?
3. Тизимли таҳлил жараёнида қандай эмпирик методлар қўлланилиши мумкин?
4. Юридик таълим сифатига таъсир этувчи омиллар тасвирини тузинг ва таҳлил қилинг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.
2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.
3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.
4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.

3-амалий машғул

ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлили

Ишдан мақсад: ОТМ фаолияти йўналишлари бўйича йиллик режаларнинг, биринчи навбатда ўқув жараёнини тўғри ва самарали ташкил этиш нуктаи назаридан тузилишида комплекс ва тизимли ёндашув: (Олий таълимнинг бош мақсадини амалга оширишга йўналтирилганлиги нуктаи назаридан) ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлилини амалга ошириш ва муҳокама этиш, ОТМ раҳбар ва педагог ходимлари эътиборини оператив даражадаги ишларни ташкил этишда комплекс ёндашув лозимлигига қаратиш машғулотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Масаланинг қўйилиши.

Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг уникал тизими жорий этилган бўлиб, мазкур миллий таълим тизими таркибида таълим муассасалари, хусусан, олий таълим муассасалари фаолиятини комплекс ташкил этиш алоҳида ўрин тутди. Шу ўринда, ОТМлар ўзларининг бош мақсади – *мамлакатнинг халқ*

хўжалиги соҳалари учун юқори малакали кадрлар тайёрлаб бериш, мамлакат илмий салоҳиятини таълим соҳаси йўналишлари бўйича юксалтиришга ОТМ иш фаолиятини тизимли, комплекс ва айна пайтда юқори самарали қилиб ташкил этиш орқали эришадилар, деб таъкидлашимиз жоиздир. Ҳақиқатдан, ОТМда мавжуд фаолият турлари бир-бири билан узвий боғлиқ, улар охир-оқибатда бош мақсад – ТАЪЛИМга, юқори малакали, кучли билимли, мустаҳкам эътиқодли, келажакда касбига ва халқига фидоий кадрларни етиштиришга хизмат қилиши керак.

Шу ўринда, бугунги кунда мамлакатимизда мавжуд ОТМларда кадрлар тайёрлаш миллий дастури мақсадларига эришиш йўлидаги ишлар аҳволи қандай деган саволни бериш мақсадга мувофиқдир. Бу борада доимий (кундалик) изчилликка амал қилинаётганими? Камчиликлар, эътиборсизликлар, эгасизликларга йўл қўйилмаяптими? Ёки ҳамма ишлар рисоладагидек ташкил этилганми? ОТМда шаклланган фаолият йўналишларидаги ишларни ташкил этишда меҳнат нормаларига риоя этилиш, ходимларни рағбатлантириш ёки тартибга чақириш масалалари қандай самара бермоқда? Юкланаётган вазифалар билан уларни бажариш муддатларида ҳамда ижрочилар билан таъминлаш масалаларида комплекс ёндашув ўрнатилганми, бу борада “стык”лар ва “доимий заимозаменяемость” ҳолатларига йўл қўйилмаяптими? Олий таълим тизими мақсад ва вазифаларини амалга оширишда ташқи муҳит ресурслари ва имкониятларидан фойдаланиш даражаси, таълим сифатига таъсир этувчи омилларнинг ўрганилганлик ҳамда уларнинг ўқув жараёнини ташкил этишда инобатга олинганлик даражаси қандай?

Мазкур саволларга жавоблар ОТМ фаолияти йўналишлари бўйича йиллик режаларнинг, энг аввало ўқув жараёнини тўғри ва самарали ташкил этиш нуқтаи назаридан тузилишида, шунингдек иш режалари ижросини таъминлашда комплекс ва тизимли ёндашувнинг ўрнатилганлигига боғлиқ бўлади; ОТМда иш режаларининг мақсадли ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлилини амалга ошириш ва муҳокама этиш орқали олинади.

Мазкур масалаларнинг таҳлили учун Гант диаграммасидан фойдаланилади ҳамда ижтимоий сўров учун анкета тарқатилади.

Ишни бажариш учун намуна.

Маълумки, олий таълим муассасаси доирасида бир қатор вазифалар амалга оширилади. Булар: таълим жараёнидаги ўқув ишлар, яъни ўқитиш, дарс бериш жараёни, маънавий-маърифий тадбирлар, ташкилий ишлар ва бошқа йўналишлардаги ишлар амалга оширилиши йиллик иш режаларида белгиланади. Оператив фаолият давомида эса ҳар бир бўлим раҳбариятидан режалаштирилмаган тадбирлар, топшириқлар, вазифалар келиб тушади. Ушбу

топширикларнинг бажарилиши, режалаштирилган ишлар қаторида бажарувчи ходим, яъни профессор-ўқитувчи зиммасига юклатилади. Бажарилиши лозим бўлган йиллик режадаги тадбирлар ҳамда оператив фаолият давомида келиб тушадиган режалаштирилмаган вазифаларни Гантт диаграммасида акс эттиришга ҳаракат қиламиз. Бу диаграммада бир нечта тадбирларнинг устма-уст тушиб қолишини яққол кузатиш мумкин бўлади. Гантт диаграммасини таҳлил этган ҳолда, ОТМ фаолияти давомида бажариладиган вазифалар нафақат режа асосида бўлиши кераклиги, балки устма-уст тушган ҳолларда вазиятдан қандай чиқиш мумкин бўлган альтернатив йўллар ҳам таклиф этилиши лозим. Ҳар бир бўлим йиллик иш режаларини тасдиқлашда ўзаро мувофиқликка катта эътибор қаратиши лозим, шундай вазиятлар келиб чиққанда эса альтернатив йўллар таклиф этилиши керак ёки режалар йил давомида қатъий белгиланган муддатлар ичида эмас, балки адаптив равишда ташкил этилиши керак бўлади. Йиллик режалар унга қатъий риоя этиш учун эмас, балки ОТМнинг асосий мақсадга эришиш йўлида ўз олдидаги йиллик вазифаларни бажаришда ўз траекториясини аниқлаб олиш учун тузилади. Фаолият давомида эса, албатта, дисперсия (четланиш)га дуч келишимиз аниқ. Шундай ҳолларда раҳбарият томонидан ходимни дарров тартибга чақириб, чора кўриши ходим мотивациясига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Гантт диаграммасини чизиш учун вазифалар, ишлар, тадбирларни санаб ўтамиз, уларни бажариш учун белгиланган муддатларни кўрсатиб ўтамиз, қайси тадбир бошқа вазифадан олдин-кейин келишини ўзимиз учун белгилаб оламиз. Барча маълумотни куйидаги жадвалда акс эттирамиз. Жадвалга асосан, Гантт диаграммасини чизамиз ва таҳлил қиламиз.

8-жадвал.

	Муддат (йил, ҳафта, кун)																				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Дарсга тайёргарлик кўриш																					
Дарс бериш																					
Кураторлик тадбирлари																					
Инновацион ғоялар																					
Малака оширишда дарс																					

Чет тилини ўрганиш																				
Компьютер саводхонлигини ўрганиш																				
Ва бошқа тадбирлар																				

Жадвалда кўрсатилган каби бажариладиган ишлар вақти ва сарф этиладиган муддати бўялади ёки крестик қилиб чизилади.

Жадвалга асосланиб таҳлил натижасида ишлар устма-уст тушишини кўришимиз мумкин, бу эса ўз навбатида таълим сифатига ўз таъсирини ўтказмаслигига иложи йўқ.

4-амалий машғулот

Муаммоли юридик вазиятларнинг тизимли таҳлили

Ишдан мақсад: ОТМ фаолияти йўналишлари бўйича йиллик режаларнинг, биринчи навбатда ўқув жараёнини тўғри ва самарали ташкил этиш нуқтаи назаридан тузилишида комплекс ва тизимли ёндашув: (Олий таълимнинг бош мақсадини амалга оширишга йўналтирилганлиги нуқтаи назаридан) ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлилини амалга ошириш ва муҳокама этиш, ОТМ раҳбар ва педагог ходимлари эътиборини оператив даражадаги ишларни ташкил этишда комплекс ёндашув лозимлигига қаратиш машғулотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Масаланинг қўйилиши.

Суд биносини қайта таъмирлашга топшириш бўйича ишлар режаси.

Мақсад: Суд биносини қайта таъмирлашга топшириш.

Натижага бўлган талаб: чиройли таъмирланган бино, ишлаш учун ва ходимлар учун яратилган янги шароит, қулайликлар.

Лойиҳа чегаралари: иш жараёнида таъмирлаш ишлари олиб борилмасин, қўшимча маблағ талаб этилмасин, вақтида бажарилсин.

Лойиҳанинг режаси ва бажарилиши лозим бўлган тадбирлар қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

Белги	Тадбирлар	Олдинги иш												
			1	2	3	4	5	6	7	8	9			
A	Ижарага бериладиган биноларни кўриш	-	○											
B	Бошқа бинони ижарага олиш	A			○	→	→	→	→	→				
C	Ходимларни бошқа бинога ўтказиш	B			○									
D	Кетадиган харажатларни ҳисоблаш	A		○										
E	Маблағ топиш ёки ажратиш	A, D			○									
F	Таъмирланган бинони қабул қилиб олиш	C											○	
G	Ходимларни янги таъмирланган бинога жойлаштириш												○	○

1

1

1

1

Хулоса: 13 ой – умумий кетадиган вақт давомийлиги.

6 ой – ишларни параллел бажариш натижасида кетадиган вақт

4 ой – ташкилот томонидан сарфланадиган вақт

Бажариладиган ишларни график кўринишда юқоридагидек ифодалаш Гантт диаграммаси деб юритилади. Бундай масалаларни тезроқ режалаштириш мақсадида тайёр дастурий воситалардан фойдаланишимиз мумкин. Шундай дастурларга QMforWindows, MPriority, GanttProject, Excel каби дастурларни киритишимиз мумкин.

Назорат саволлари:

1. Олий таълим муассасаларида иш режаларининг мувофиқлигини аниқлашда қандай усуллардан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади?
2. Тизимли таҳлил жараёнида қандай илмий методлар қўлланилиши мумкин?
3. Тизимли таҳлил жараёнида қандай эмпирик методлар қўлланилиши мумкин?
4. Гантт диаграммасидан фойдаланган ҳолда иш режаларининг тасвирини тузинг ва таҳлил қилинг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хукукий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.
2. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.
3. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.
4. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.
5. Sharon Hanson, Legal Method and Reasoning, Second edition, London, Sydney, 2003.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Мини-кейслар

Қуйида келтирилаётган топшириқлар мини-кейслар ўрнида қўлланилиши мумкин. Уларнинг жавоблари нисбатан оддий бўлиб, тез топилиши мумкин, бироқ уларни тўғрилигини исботлаш талаб этилса, тингловчи ўзининг аналитик фикрлаш қобилиятини намойиш этишига тўғри келади. Методик жиҳатдан мазкур топшириқлар мавзуга оид билимларни мустаҳкамлаш учун қўл келса, гуманитар соҳа вакили бўлган тингловчида, амалий кўникмаларни шакллантириш нуқтаи назаридан, бу топшириқлар мантиқ қоидаларини қўллай билиш, мантиқий изчилликка риоя этиш каби уқувларни оширади.

Биринчи мини-кейс.

Чет элдаги йирик корхонада икки кун давомида иш ташлаш бўлиб ўтди. Корхонада 7500 нафар фуқаро ишлар эди. Иш ташлашнинг биринчи кунда 3500 нафар ишчи қатнашди, иккинчи кунда эса 4700 нафар ишчи қатнашди. Маълум бўлишича, 2300 нафар ишчи иш ташлашнинг бошидан-охиригача, яъни икки кун давомида қатнашган.

Корхона ишчиларининг қанчаси иш ташлашда иштирок этмаган?

a) 2300 нафар b) 1200 нафар c) 2400 нафар d) 1600 нафар

Ушбу мини-кейс (тест топшириғи) тўплам элементлари ҳамда тўпламлар устида амалларни ўзлаштирганликни текшириш учун берилувчи топшириқлар қаторида туради. Топшириқнинг эталон вазифаси ўхшаш ҳолатлардаги масалаларни тўпламлар тилида формаллаштириш орқали ечишга ўргатишдан иборат.

Иккинчи мини-кейс.

Уч оғайни тортишмоқда...(Жалил, Анвар, Равшан): Тортишув турнир голибини башоратлаш борасида. Жалилнинг гапи: “Валенция ютмайди, Сарбона ютади.” Анвар: “Валенция ютади, Арсенални гапирмаса ҳам бўлади (у ютолмайди)”, деган фикрда. Равшан, жаҳли чиқиб таъкидлайди: “Сарбона галабани тушида кўрсин (ютмайди, демоқчи). Арсенал, тўғри, ҳаммадан яхши ўйнайди.”

Турнир ниҳоясида маълум бўлдики, 2та оғайнининг ҳар икки мулоҳазаси тасдиқланди, оғайниларнинг учинчисини айтган иккала мулоҳазаси нотўғри бўлиб чиқди.

Бу турнирда ким голиб бўлган?

a) Сарбона b) Арсенал c) Валенция d) ҳеч ким

Мазкур мини-кейс (тест топшириғи) мулоҳазалар устида амалларни ўзлаштирганликни текшириш ҳамда мулоҳазалар алгебрасидан фойдаланишни

ўргатиш, унинг самарасини намоёниш этиш мақсадида тузилган. Бу каби тест топшириқларини батафсил таҳлил қилиб чиқиш талаба ва тинловчиларда мантиқий-аналитик фикрлаш кўникмаларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Учинчи мини-кейс.

Профилактика инспектори масъул бўлган ҳудудда автомабил ичида қолдирилган буюмларни ва автомобил қисмларини ўзирловчи гуруҳ фаолият юритаётгани аниқланди ва бу гуруҳ қўлга олинди.

Тергов пайтида маълум бўлишича, гуруҳ 3 нафар ўстиридан иборат бўлган – Вадим, Сергей, Михаил, аниқланишича, улар ўртасида вазифалар ўзаро тақсимланган бўлган:

“бири – атрофни назорат қилиб жараёни бошқариб турган, иккинчиси – автомобил сигнализациясини бузишга ихтисослашган, учинчисининг вазифаси – автомобилдан мўлжалдаги буюм ва маълум қимматга эга қисмларни зудлик билан йиғиштириб ва ечиб олиш бўлган.

Уларнинг бераётган кўрсатмалари орасидан қуйидаги кўрсатмаларга терговчи эътибор қаратди: Вадим: “атрофни назорат қилиб тураман холос”, Сергей: “мен жараёни бошқариб турганим йўқ”, Михаил: “мен сигнализацияни бузганим йўқ”.

Терговда бу учта тасдиқдан фақат биттаси рост, қолган иккитаси ёлгон бўлиб чиқди.

Терговчи қандай фарзани илғари сурган ва қандай мулоҳаза юритган ?

Бу каби масалаларни ечиш дедуктив мулоҳаза юритиш кўникмасини оширишга хизмат қилади. Улардан ассисмент топшириқлари сифатида фойдаланиш тавсия этилади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар ичида юриспруденциянинг аксарият фанлари юқори аниқликни талаб этиши билан ажралиб турар экан, мазкур фанларни ўзлаштираётган талабалар ва тинловчиларда информацион ҳамда мантиқий-математик тафаккурни нафақат шакллантириш, балки етарли даражада мустаҳкамлаш зарур. Шу ўринда биз гуманитар соҳа педагог ходимлари ўзимиз ҳам айни мантиқий-математик тафаккуримизни сайқаллаб боришимиз, малака ва кўникмаларимизни мустаҳкамлаб туришимиз, ўқитишнинг янги, илғор, креатив технологияларини ўзлаштиришга ўзимизда ихлос уйғотишимиз, замонавий педагогик воситаларни ишга солишимиз ҳамда янгиликларни ўрганишда давом этишимиз ва ниҳоят, энг асосийси, устозлик бурчимизни унитмаслигимиз керак.

Катта (давомли) кейслар¹.

Тўртинчи кейс:

Ноаниқлик шароитида жиноятчиликка қарши курашиш тизимидаги муаммоли ҳолатни ўрганиш бўйича.

Жиноятчиликка қарши курашиш жараёни ҳозирги кунда етарли даражада талабга жавоб бермаётганлиги эътироф этилди. Жиноятчиликка қарши курашиш тизимида терговчилар сони нисбатан олганда кам бўлганлиги сабабли ҳукумат кейинги 10 йиллик (2014-2023) учун терговчилар сонини ошириш чора-тадбирлари дастурини қабул қилмоқчи. Келажакда аҳолининг ҳуқуқий онги бўйича маълумот йўқлиги сабабли, келажакда учта ҳуқуқий онг ҳолатлари рўй бериши мумкинлиги фараз қилинди: ҳуқуқий онг паст, ҳуқуқий онг ўртача, ҳуқуқий онг юқори. Жами тўртта дастур ишлаб чиқилди ва танлаб олиш учун таклиф қилинди. Маблағ фақат битта дастурни амалга ошириш учун етарли бўлганлиги сабабли, тўрттасидан биттасини танлаб олиш зарур.

Ички ишлар вазирлиги “Аҳоли орасида жиноятчиликни олдини олиш мақсадида Ички ишлар академиясида терговчиларни тайёрлаш” дастурини ишлаб чиқди ва таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 350, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 250, ҳуқуқий онг юқори бўлса 150 кишини ташкил этиши мумкин экан.

Адлия вазирлиги эса “Жиноятчиликни камайтириш ва терговчиларни тайёрлаш мақсадида юристларни қайта ўқитиш бўйича чора-тадбирлари” дастурини таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 200, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 150, ҳуқуқий онг юқори бўлса 100 кишини ташкил этиши мумкин экан.

Бош прокуратура эса “Жиноятчиликни камайтириш ва терговчиларни тайёрлаш мақсадида прокуратура ходимларини қайта ўқитиш бўйича чора-тадбирлари” дастурини ишлаб чиқди ва таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 300, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 250, ҳуқуқий онг юқори бўлса 200 ни ташкил этиши мумкин экан.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги эса “Жиноятчиликни олдини олиш мақсадида магистратура йўналишида терговчиларни тайёрлаш чора-тадбирлари” дастурини таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони ҳуқуқий онг паст бўлса 180, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 150, ҳуқуқий онг юқори бўлса 120 ни ташкил этиши мумкин экан.

¹ Катта (давомли) кейслар ўрнида 2014 йил А. Худайназаров томонидан тайёрланган кейслардан фойдаланилди.

Кейсни куйидаги тартибда бажаринг:

1. Тизимли муаммони аниқланг (тизимга оид қайси муаммо ўрганиляпти?).
2. Таҳлил объектини аниқланг (қанақа тизим ўрганиляпти?).
3. Таҳлил предметини аниқланг (тизимдаги қанақа жараён ўрганиляпти?).
4. Таҳлил усулини аниқланг (тизимли таҳлилнинг қайси усули қўлланяпти?).
5. Масала шартлари асосида тегишли белгилар киритган ҳолда қарор қабул қилувчи шахснинг альтернативалари ва ташқи муҳит ҳолатларини аниқланг.
6. Ютуқлар жадвали (матрицаси) ни тузинг.
Масалани ноаниқлик шароитида қарорлар қабул қилиш қоидалари ёрдамида ечинг.
7. Максимакс қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
8. Валднинг максимин қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
9. Минимакс қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
10. Сэвидж қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
11. Лаплас қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
12. Гурвиц қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг. Пессимизм коэффициентини 0,6 га тенг деб олинг.
13. Барча қоидалар асосида жамланма жадвал тузинг ва таҳлил қилинг.
14. Олинган натижалар асосида тегишли қарор қабул қилинг.
15. Тизимдаги муаммони ечиш бўйича хулоса қилинг.

Бешинчи кейс:

Таваккалчилик шароитида жиноятчиликка қарши курашиш тизимидаги муаммоли ҳолатни ўрганиш бўйича.

Жиноятчиликка қарши курашиш жараёни ҳозирги кунда етарли даражада талабга жавоб бермаётганлиги эътироф этилди. Жиноятчиликка қарши курашиш тизимида терговчилар сони нисбатан олганда кам бўлганлиги сабабли ҳукумат кейинги 10 йиллик (2014-2023) учун терговчилар сонини ошириш чора-тадбирлари дастурини қабул қилмоқчи. Келажакда аҳолининг ҳуқуқий

онги бўйича маълумот йўқлиги сабабли, келажакда учта ҳуқуқий онг ҳолатлари рўй бериши мумкинлиги фараз қилинди: ҳуқуқий онг паст, ҳуқуқий онг ўртача, ҳуқуқий онг юқори. Шу билан бирга ҳуқуқий онг паст бўлиши 10 йиллик даврнинг икки йилида (2014, 2015) ва ҳуқуқий онг юқори бўлиши шу даврнинг уч йилида (2021, 2022, 2023) кузатилиши башорат қилинди. Жами тўртта дастур ишлаб чиқилди ва танлаб олиш учун таклиф қилинди. Маблағ фақат битта дастурни амалга ошириш учун етарли бўлганлиги сабабли, тўрттасидан биттасини танлаб олиш зарур.

Ички ишлар вазирлиги “Аҳоли орасида жиноятчиликни олдини олиш мақсадида Ички ишлар академиясида терговчиларни тайёрлаш” дастурини ишлаб чиқди ва таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 350, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 250, ҳуқуқий онг юқори бўлса 150 кишини ташкил этиши мумкин экан.

Адлия вазирлиги эса “Жиноятчиликни камайтириш ва терговчиларни тайрлаш мақсадида юристларни қайта ўқитиш бўйича чора-тадбирлари” дастурини таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 200, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 150, ҳуқуқий онг юқори бўлса 100 кишини ташкил этиши мумкин экан.

Бош прокуратура эса “Жиноятчиликни камайтириш ва терговчиларни тайёрлаш мақсадида прокуратура ходимларини қайта ўқитиш бўйича чора-тадбирлари” дастурини ишлаб чиқди ва таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони: ҳуқуқий онг паст бўлса 300, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 250, ҳуқуқий онг юқори бўлса 200 ни ташкил этиши мумкин экан.

Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги эса “Жиноятчиликни олдини олиш мақсадида магистратура йўналишида терговчиларни тайёрлаш чора-тадбирлари” дастурини таклиф қилди. Мазкур дастур бўйича юз минг кишили аҳолига тўғри келадиган терговчилар сони ҳуқуқий онг паст бўлса 180, ҳуқуқий онг ўртача бўлса 150, ҳуқуқий онг юқори бўлса 120 ни ташкил этиши мумкин экан.

Кейсни қуйидаги тартибда бажаринг:

1. Тизимли муаммони аниқланг (тизимга оид қайси муаммо ўрганиляпти?).
2. Таҳлил объектини аниқланг (қанақа тизим ўрганиляпти?).
3. Таҳлил предметини аниқланг (тизимдаги қанақа жараён ўрганиляпти?).
4. Таҳлил усулини аниқланг (тизимли таҳлилнинг қайси усули қўлланыпти?).
5. Масала шартлари асосида тегишли белгилар киритган ҳолда қарор қабул қилувчи шахснинг альтернативалари ва ташқи муҳит ҳолатларини аниқланг.

6. Ташқи муҳит эҳтимолликларини тегишли белгилар киритган ҳолда ҳисоблаб чиқинг.
7. Ютуқлар жадвали (матрицаси) ни тузинг.
1. Масалани таваккал шароитида қарорлар қабул қилиш қоидалари ёрдамида ечинг.
8. Таваккал шароити деганда нимани тушунасиз? Ноаниқлик шароитидан унинг фарқи қанақа?
9. Байес қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
10. Байес-Сэвидж қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
11. Энг катта эҳтимоллик қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
12. Стандарт четлашишни минималлаштириш қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
13. Барча қоидалар асосида жамланма жадвал тузинг ва таҳлил қилинг.
14. Олинган натижалар асосида тегишли қарор қабул қилинг.
15. Тизимдаги муаммони ечиш бўйича хулоса қилинг.

Олтинчи кейс:

Ноаниқлик шароитида олий маълумотли юристларни тайёрлаш тизимидаги муаммоли ҳолатни ўрганиш бўйича.

Олий маълумотли юристларни тайёрлаш жараёни ҳозирги кунда миқдор жиҳатдан етарли даражада талабга жавоб бермаётганлиги эътироф этилди. Олий маълумотли юристларни тайёрлаш тизимида юристлар сони ва уларга талаб мос бўлмаганлиги сабабли ҳукумат кейинги 10 йиллик (2014-2023) учун урта олий маълумотли юристларни тайёрлаш дастуридан бирини қабул қилмоқчи. Биринчи дастур бўйича 100 минг юрист, иккинчи дастур бўйича 200 минг ва учинчи дастур бўйича 300 минг юрист тайёрланиши керак. Юристларга бўладиган талаб олдиндан номаълум. Агар талаб юқори бўлса, учинчи дастур кўп фойда келтиради, агар талаб кичик бўлса, биринчи дастур фойдали бўлиб, учинчиси эса зарар келтиради. Юристларга талабнинг турли ҳолатларида дастурларнинг ютуқлари млрд. сўм миқдорида келтирилган (манфий қиймат зарарини англатади).

Агар биринчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик, ўрта ва катта талаб ҳолатларида фойда бир хил бўлади, яъни ҳар бир ҳолатда 20 млрд. сўмни ташкил этади.

Агар иккинчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик, ўрта ва катта талаб ҳолатларида фойда мос равишда 0 млрд. сўм, 40 млрд. сўм ва 60 млрд. сўм ни ташкил этади.

Агар учинчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик талаб ҳолатида фойда - 30 млрд. сўмни ташкил этади, яъни 30 млрд. сўмлик зарар кўрилади, ўртача талаб ҳолатида фойда 60 млрд. сўм ва катта талаб ҳолатида фойда 120 млрд. сўмни ташкил этади.

Кейсни қуйидаги тартибда бажаринг:

1. Тизимли муаммони аниқланг (тизимга оид қайси муаммо ўрганиляпти?).
2. Таҳлил объектини аниқланг (қанақа тизим ўрганиляпти?).
3. Таҳлил предметини аниқланг (тизимдаги қанақа жараён ўрганиляпти?).
4. Таҳлил усулини аниқланг (тизимли таҳлилнинг қайси усули қўлланыпти?).
5. Масала шартлари асосида тегишли белгилар киритган ҳолда қарор қабул қилувчи шахсинг альтернативалари ва ташқи муҳит ҳолатларини аниқланг.
6. Ютуқлар жадвали (матрицаси) ни тузинг.

Масалани ноаниқлик шароитида қарорлар қабул қилиш қоидалари ёрдамида ечинг.

7. Максимакс қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
8. Валднинг максимин қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
9. Минимакс қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
10. Сэвидж қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
11. Лаплас қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
12. Гурвиц қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг. Пессимизм коэффицентини 0,6 га тенг деб олинг.
13. Барча қоидалар асосида жамланма жадвал тузинг ва таҳлил қилинг.
14. Олинган натижалар асосида тегишли қарор қабул қилинг.
15. Тизимдаги муаммони ечиш бўйича хулоса қилинг.

Еттинчи кейс:

Таваккалчилик шароитида олий маълумотли юристларни тайёрлаш тизимидаги муаммоли ҳолатни ўрганиш бўйича.

Олий маълумотли юристларни тайёрлаш жараёни ҳозирги кунда миқдор жиҳатдан етарли даражада талабга жавоб бераётганлиги эътироф этилди.

Олий маълумотли юристларни тайёрлаш тизимида юристлар сони ва уларга талаб мос бўлмаганлиги сабабли ҳукумат кейинги 10 йиллик (2014-2023) учун урта олий маълумотли юристларни тайёрлаш дастуридан бирини қабул қилмоқчи. Биринчи дастур бўйича 100 минг юрист, иккинчи дастур бўйича 200 минг ва учинчи дастур бўйича 300 минг юрист тайёрланиши керак. Юристарга бўладиган талаб олдиндан номаълум. Агар талаб юқори бўлса, учинчи дастур кўп фойда келтиради, агар талаб кичик бўлса, биринчи дастур фойдали бўлиб, учинчиси эса зарар келтиради. Шу билан бирга кичик талаб бўлиши 10 йиллик даврнинг икки йилида (2014, 2015) ва катта талаб бўлиши шу даврнинг уч йилида (2021, 2022, 2023) кузатилиши башорат қилинди. Юристарга талабнинг турли ҳолатларида дастурларнинг ютуқлари млрд. сўм миқдорида келтирилган (манфий қиймат зарарини англатади).

Агар биринчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик, ўрта ва катта талаб ҳолатларида фойда бир ҳил бўлади, яъни ҳар бир ҳолатда 20 млрд. сўмни ташкил этади.

Агар иккинчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик, ўрта ва катта талаб ҳолатларида фойда мос равишда 0 млрд. сўм, 40 млрд. сўм ва 60 млрд. сўм ни ташкил этади.

Агар учинчи дастур қабул қилинса, у ҳолда: кичик талаб ҳолатида фойда - 30 млрд. сўмни ташкил этади, яъни 30 млрд. сўмлик зарар кўрилади, ўртача талаб ҳолатида фойда 60 млрд. сўм ва катта талаб ҳолатида фойда 120 млрд. сўмни ташкил этади.

Кейснни қуйидаги тартибда бажаринг:

1. Тизимли муаммони аниқланг (тизимга оид қайси муаммо ўрганиляпти?).
2. Таҳлил объектини аниқланг (қанақа тизим ўрганиляпти?).
3. Таҳлил предметини аниқланг (тизимдаги қанақа жараён ўрганиляпти?).
4. Таҳлил усулини аниқланг (тизимли таҳлилнинг қайси усули қўлланыпти?).
5. Масала шартлари асосида тегишли белгилар киритган ҳолда қарор қабул қилувчи шахснинг альтернативалари ва ташқи муҳит ҳолатларини аниқланг.
6. Ташқи муҳит эҳтимолликларини тегишли белгилар киритган ҳолда ҳисоблаб чиқинг.
7. Ютуқлар жадвали (матрицаси) ни тузинг.
16. Масалани таваккал шароитида қарорлар қабул қилиш қоидалари ёрдамида ечинг.
8. Таваккал шароити деганда нимани тушунаси? Ноаниқлик шароитидан унинг фарқи қанақа?
9. Байес қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.

10. Байес-Сэвидж қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
11. Энг катта эҳтимоллик қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
12. Стандарт четлашишни минималлаштириш қоидаси: моҳиятини ёритинг, масалага қўлланг, оптимал альтернатива танланг ва хулоса чиқаринг.
13. Барча қоидалар асосида жамланма жадвал тузинг ва тахлил қилинг.
14. Олинган натижалар асосида тегишли қарор қабул қилинг.
15. Тизимдаги муаммони ечиш бўйича хулоса қилинг.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Юридик таълим муассасалари битирувчиларини иш билан таъминлаш тизимининг тизимли таҳлили.
2. Касб-хунар коллежи битирувчиларини иш билан таъминлаш тизимининг тизимли таҳлили.
3. Таълим сифатига таъсир этувчи омилларнинг тизимли таҳлили.
4. Коллеж ўқувчиларининг касб ўрганишга ва ўқишга бўлган мотивацияси динамикасининг тизимли таҳлили.
5. Миллий қонунчиликдаги тадбиркорликка оид норматив-ҳуқуқий актлар тизимининг тизимли таҳлили.
6. Суд жараёни кечишининг тизимли таҳлили.
7. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фахрийларини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг тизимли таҳлили.
8. Мамлакат энергия потенциалининг тизимли таҳлили.
9. Вояга етмаганлар орасида жиноятчиликни ва ҳуқуқбузарликни олдини олиш профилактикаси тизими самаралилигининг тизимли таҳлили.
10. Меҳнат миграцияси масалаларининг тизимли таҳлили.
11. Юридик таълимнинг модул тизими шароитида талабалар ўзлаштиришининг тизимли таҳлили.
12. Юридик таълимнинг модул тизими шароитида талабалар ўзлаштиришининг тизимли таҳлили.
13. Олий таълим юриспруденция йўналиши талабаларининг аналитик қобилиятларини мустаҳкамлаш юзасидан амалга оширилаётган ишларнинг таҳлили.
14. ОТМда иш режаларининг ўзаро мувофиқлиги ва ўтказиладиган тадбирлар самарадорлигининг тизимли таҳлили.
15. Магистратура босқичи талабаларида илмга йўналтирилганлик ва касбий лаёқат даражаси кўрсаткичларининг тизимли таҳлили.
16. Талабаларнинг ишлаб чиқариш ва диплом олди амалиётини ташкил этиш тизимининг тизимли таҳлили.
17. Таълим ва тарбияга салбий таъсир этувчи омилларни бартараф этиш масалаларининг таҳлили.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
ТИЗИМ (<i>system</i>)	элементлардан ташкил топган объект ёки объектлар комплекси	object or set of objects consist of elements
ҚИСМ ТИЗИМ (<i>subsystem</i>)	тизим элементлари ўз навбатида элементлардан ташкил топган бўлса, бундай тизим элементлари қуйи тизим дейилади	If you include elements of the system components, the elements of such a system is called a subsystem
мураккаб тизим (<i>complex system</i>)	бир бири билан боғлиқ ва ташкилий тузилишга эга бўлган элементлардан ташкил топган ва мақсадга йўналтирилган объект ёки объектлар комплекси	an organizational structure that is associated with one of the elements of the target object or objects
ижтимоий тизим (<i>social system</i>)	Бир бутун деб қаралган шахслар, гуруҳлар ва ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар	the patterned series of interrelationships existing between individuals, groups, and institutions and forming a whole
тизим ҳолати (<i>position system</i>)	тизимнинг маълум бир вақтдаги кўриниши бўлиб, бу ҳолда унинг барча элементлари статик кириш ва чиқиш параметрларига эга бўлади	appearance of the system at a given time, in this case, all elements of the input and output parameters can be statics
тизимли муаммо (<i>systemic problem</i>)	тизимнинг жорий ҳолати билан исталган (намунавий) ҳолати ўртасидаги фарқ	The difference between the current and desired state of the system

<p>тизимли таҳлил (<i>system analysis</i>)</p>	<p>фанлараро таълим соҳаси бўлиб, у ўрганиш объектига қаратилган тизимли муаммони аниқлаш, ва шу билан бирга объектларни тизим орқали ифодалаш билан уларга тизимли ечим бериш, уларни моделлаштириш, алтернатив ечимларни таклиф қилиш ва оптимал ечимни танлаш</p>	<p>interdisciplinary formation, it is the object of study of systemic problems, and at the same time the objects represented in the system to give them a system solution, modeling, alternative solutions and select the optimum solution</p>
<p>илмий методлар (<i>research methods</i>)</p>	<p>Тадқиқот жараёни янги билимларни олиш ва мавзу ёки масалани чуқурлаштиришдан иборат. Бу жараён учта асосий шаклларда олибборилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Илмий-тадқиқот назарияси – савол ва муаммоларни аниқлаш учун ёрдам беради. • Конструктив тадқиқот назарияси – муаммо ёки масалаларга ечимлар таклиф этиш. • Эмпирик тадқиқот – ечимнинг мақсадга мувофиқлигини эмпирик маълумотлар ёрдамида текширади. 	<p>the goal of the research process is to produce new knowledge or deepen understanding of a topic or issue. This process takes three main forms:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Exploratory research, which helps to identify and define a problem or question. • Constructive research, which tests theories and proposes solutions to a problem or question. • Empirical research, which tests the feasibility of a solution using empirical evidence.
<p>эмпирик методлар (<i>empirical methods</i>)</p>	<p>ечимнинг мақсадга мувофиқлигини эмпирик маълумотлар ёрдамида текширади.</p>	<p>tests the feasibility of a solution using empirical evidence</p>

анализ (<i>analysis</i>)	мураккаб масалани яхшироқ тушуниш учун уни кичик қисимларга ажратиш	the process of breaking a complex topic or substance into smaller parts in order to gain a better understanding of it
дедукция (<i>deduction</i>)	умумий хулосадан хусусий хулосалар олиш	deductive reasoning, inference in which the conclusion is of no greater generality than the premises
индукция (<i>induction</i>)	хусусий хулосалардан умумий хулоса олиш	private general conclusions
Дельфи методи (<i>Delphi method</i>)	икки ёки ундан ортиқ экспертларнинг муаммони ечиш ҳақидаги фикрларининг ўратачаси	mean a decision on a solution of two or more experts
SWOT-таҳлил (<i>SWOT-analysis</i>)	тизимни таҳлил қилиш шаклига асосан тўрт босқичда, яъни кучли (strengths), кучсиз (weaknesses) томонлари ҳамда унинг имкониятлари (opportunities) ва тўсиқлари (threats) кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш	In accordance with the form of system analysis in four stages, which is a strong (strong side), weaknesses, opportunities and barriers review and analysis
тизим элементлари (<i>elements of the system</i>)	тизимнинг таркибий қисмлари	system components

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар

1. Systems analysis and design / Alan Dennis, Barbara Haley Wixom, Roberta M. Roth. – 5 th ed., Printed in the United States of America, 2012.
2. Complete systems analysis: the workbook, the textbook, the answers / by James Robertson, Suzanne Robertson. Published by Dorset House Publishing Co., Inc., New York, 1998. Digital release by Pearson Education, Inc., June, 2013.
3. Sharon Hanson, Legal Method and Reasoning, Second edition, London, Sydney, 2003.
4. Лекции по методологии научного исследования в сфере права: Учебное пособие для студентов магистратуры юридического профиля. Третье, стереотипное изд. / сост. А.З.Каримов. – Т.: «ЗИЁ», 2010.
5. Ахборот тизимлари. Юриспруденцияда ахборот тизимлари. Дарслик / Каримов А.З. электрон вариант. Т.: ТДЮУ, 2016
6. Основы системного анализа: Учебное пособие / Спицнадель В. Н., – СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000.
7. Ҳуқуқий соҳада тизимли таҳлил. Ўқув қўлланма. / Исмоилов Б.Т., Каримов А.З., Маннопова Э.Т., Юнусова М.С., Худайназаров А.Қ. Т.: ТДЮИ, 2016.
8. Теория систем и системный анализ: Учебное пособие / Тырсин А.Н., УрсЭИ АТиСО. – Челябинск, 2002.

Интернет ресурслар

1. <http://www.gov.uz>
2. <http://www.lex.uz>
3. <http://www.minjust.uz>
4. <http://www.legislature.uk>
5. <http://www.law.uk.edu>
6. <http://www.juristlib.uk>
7. www.cavendishpublishing.com